

Bæredygtighedens politik

Morten Greve og Carsten Bagge Laustsen
Det lange sigt. Et spørgsmål om bæredygtighed

Andrea Hyldig og Stine Thidemann Faber
Mænd, maskuliniteter og klimakrise: en international litteraturgennemgang

Carsten Bagge Laustsen
Oplyst falsk bevidsthed. Et essay om individuelle barrierer mod effektiv klimahandlen

Lars Tønder
Klimaborgerting, bæredygtighed og demokratisk fornyelse i en antropocæn verden

Anmeldelse

Redaktion:

Ekstern redaktør: Carsten Bagge Laustsen

Intern redaktør: Lise Degn

David Andersen, Mathilde Cecchini, Lise Degn, André Ken Jakobsson,
Lasse Laustsen, Vibeke Lehmann Nielsen, Tore Vincents Olsen, Niels Opstrup,
Rasmus Brun Pedersen, Arjen van Dalen

Redaktionskomité:

Peter Dahler-Larsen, Institut for Statskundskab, Københavns Universitet

Kasper Møller Hansen, Institut for Statskundskab, Københavns Universitet

Peter Viggo Jakobsen, Forsvarsakademiet

Lotte Jensen, CBS

Helene Kyed, DIIS

Christian Albrect Larsen, Institut for Statskundskab, Aalborg Universitet

Helle Ørsted Nielsen, Institut for Miljøvidenskab og Institut for Statskundskab,
Aarhus Universitet

Morten Ougaard, Department of Business and Politics, CBS

Ole Helby Petersen, Institut for Samfundsvidenskab og Erhverv, RUC

Søren Winter, VIVE – Det Nationale Forsknings- og Analysecenter for Velfærd

© *politica*

Omslagsdesign: Kasper Lægård, Avail Design

Grafisk tilrettelæggelse: Annette Bruun Andersen

ISSN 2246-042X

Redaktionen sluttet den 4. juli 2024

Tilmelding til nyhedsbrev: www.politica.dk

E-mail: politica@ps.au.dk

Politica publicerer alene artikler bedømt ved peer review, enten i form af enkeltstående artikler bedømt ved mindst to anonyme reviewers eller som del af et temanummer bedømt ved mindst én anonym reviewer. Der accepteres manuskripter på dansk, norsk og svensk.

Se www.politica.dk for kontaktoplysninger og skrivevejledning.

Politica er indekseret i *International Political Science Abstracts*, som udgives af IPSA.

Tidsskriftet *Politica*

c/o Institut for Statskundskab

Bartholins Allé 7, 8000 Aarhus C

Indhold

- 89 *Morten Greve og Carsten Bagge Laustsen*
Det lange sigt. Et spørgsmål om bæredygtighed
- 114 *Andrea Hyldig og Stine Thidemann Faber*
Mænd, maskuliniteter og klimakrise: en international
litteraturgennemgang
- 133 *Carsten Bagge Laustsen*
Oplyst falsk bevidsthed. Et essay om individuelle barrierer mod
effektiv klimahandlen
- 156 *Lars Tønder*
Klimaborgerting, bæredygtighed og demokratisk fornyelse i en
antropocæn verden

Anmeldelser

- 177 Bruno Latour og Nikolaj Schultz, *Notat om den nye økologiske klasse*
(København: Hans Reitzels Forlag, 2022. Oversat fra fransk: *Mémo sur la
nouvelle classe écologique* af Torsten Andreasen)
Nikolaj Schultz, *Landsyge. En fortælling* (København: Gyldendal, 2023)
(Dobbeltanmeldelse af Steen Nepper Larsen).
- 186 Abstracts
- 189 Om forfatterne

Morten Greve og Carsten Bagge Laustsen

Det lange sigt. Et spørgsmål om bæredygtighed

I Brundtland-kommisionens klassiske formulering defineres bæredygtighed som en udvikling, der opfylder nutidens behov uden at bringe fremtidige generationers muligheder for at opfylde deres behov i fare. Væsentligt i definitionen er betoningen af det lange sigt – at man også må have øje for kommende generationers mulige livssituation. Formuleringen er fra 1987, og betoningen af bæredygtighed er kun senere med den eskalerende klimakrise blevet mere central. Også politisk. Vi indleder med i artiklens første del at diskutere bæredygtighedsbegrebet meta-teoretiske fundament – nemlig betydningen af vores forestilling om naturen og vores tidshorisonter. Denne diskussion kobles til forestillingen om samfundsform og helt generelt spørgsmålet om vores modernitet. Herefter vil vi i artiklens anden del bevæge os i retning af et operationelt bæredygtighedsbegreb. Artiklens bidrag er i den sammenhæng at operationalisere bæredygtighedsbegrebet i fem dimensioner: For det første og helt overordnet betones tid-rum-udstrækningen, hvor den rumlige potentielt er global, og den tidslige potentielt uendelig. Herefter følger fire centrale aspekter for indholdsbestemmelsen af begrebet: selvopretholdelse, systemisk holisme, forsigtighed og resiliens.

Nøgleord: bæredygtighed, antropocæn, naturpagt, tidshorisonter, holisme, selvopretholdelse, forsigtighed, resiliens

På mange måder synes jeg, at det er os autister, som er de normale, mens resten af menneskene er ret så underlige. Det gælder især, når det kommer til bæredygtighedskrisen, hvor alle bliver ved med at sige, at klimaforandringerne er en eksistentiel trussel og vores allerstørste udfordring – og dog fortsætter vi fuldstændig, som vi plejer. Jeg kan ikke forstå den slags, for hvis udslippene er nødt til at høre op, så må vi standse udslippene. For mig er den slags sort/hvidt.
Greta Thunberg (2018).

Greta Thunbergs ensomme klimastrejke foran Riksdagen i Stockholm begyndte i starten af august 2018 – hun var 15 år gammel. Få måneder efter var hun et globalt mediefænomen, og 12. december 2018 talte hun til plenarforsamlingen på COP24-klimakonferencen i Katowice, Polen. Der var og er noget uafryste-

ligt over den autentiske og veltalende Aspergers-diagnosticerede pige, som har givet den offentlige debat om klimaforandringerne en ny dimension.

Historien om Greta Thunberg er et udtryk for, hvordan klimadebatten synes at bevæge sig fra at være ét område blandt mange til at kunne gøre krav på en form for særstatus; nærmest hævet over kævlet mellem de politiske fløje. Klima-problemer fylder da også stadig mere i det danske mediebillende og i den offentlige debat. Især begrebet bæredygtighed er allestedsnærværende.¹ I dag stræber nærmest alle efter at kunne erklære sig bæredygtige.

Men hvad dækker dette begreb over? De fleste vil nok forbinde *manglende* bæredygtighed med en teknologi eller samfundsform, som slider på sit eget eksistensgrundlag over tid. *Den Store Danske* (2023) definerer ”bæredygtig udvikling” som ”en brug af Jordens resurser, der skaber balance mellem udnyttelse og beskyttelse, så vi ikke ødelægger vort livsgrundlag”. Umiddelbart en letforståelig og indlysende fornuftig tanke. Menneskeheden har imidlertid yderst svært ved at leve op til de mange dydige hensigtserklæringer.

Tematiseringen af trusler mod den samfundsmæssige holdbarhed går langt tilbage (til fx Thomas Malthus’ bekymringer om befolkningstilvæksten). Litteraturen begynder dog først at give selve *begrebet* bæredygtighed en central placering fra 1970’erne. Ifølge historikeren Jeremy Caradonna (2016: 1-3) blev der fx ikke udgivet en eneste engelsksproget bog med ordene ”sustainable” eller ”sustainability” i titlen før 1970. Det er i virkeligheden ikke så overraskende i lyset af den voldsomme udvikling i omfanget af menneskehedens aktiviteter og disses indvirkning på omgivelserne, som indtraf fra midten af det 20. århundrede. Mennesket havde ganske vist allerede på dette tidspunkt markant influeret på sit eksterne miljø på en række områder – blandt andet via udryddelse af megafauna (mammut, kæmpedovendyr osv.) og afskovning – men fra starten af 1950’erne antager påvirkningen helt nye dimensioner.

Under overskriften ”den store acceleration” har en multidisciplinær forskning dokumenteret, at der fra dette tidspunkt mere eller mindre samtidigt satte en dramatisk vækst ind i menneskehedens aftryk på sine omgivelser på tværs af utallige områder og sfærer (Steffen et al., 2015; Richardson, 2019: 23-28). Det gælder alt fra globalt befolkningstal og produktion over forbrug af vand, energi, gødning osv., til antallet af biler, telefoner og utallige andre forbrugsgoder. Dette betyder, at det overordnede kompleks af problemstillinger, som den moderne bæredygtighedsdiskussion vedrører, først forholdsvis nyligt er kommet til vores kendskab.

I dag, godt et halvt århundrede senere, er der i stigende grad forskningsmæssig opbakning til at tale om, at vi har bevæget os ind i en ny historisk epoke. De tilbageholdende, nogle vil sige konservative, geologer er fx på vej til at tage for-

mel beslutning herom i regi af International Commission on Stratigraphy. I maj 2019 vedtog de 34 internationale forskere, som er udpeget til organisationens arbejdsgruppe om emnet, med stort flertal at udarbejde en opsigtsvækkende indstilling til moderorganisationen (og til fagfæller verden over) (Subcommission on Quaternary Stratigraphy, 2024). Kloden har, konkluderer gruppen, fra midten af det 20. århundrede bevæget sig ud af holocæn – den geologiske epoke som begyndte med sidste istids afslutning for ca. 12.000 år siden – og ind i antropocæn, ”menneskets tidsalder” (Nature, 2019). Siden da har forskerne arbejdet på at fastlægge det ”signal” i de geologiske sedimenter, som identificerer den nye geologiske epokes begyndelse (Max Planck Gesellschaft, 2023).

Mange historikere er nået til den erkendelse, at sondringen mellem naturhistorie og humanhistorie ikke længere kan opretholdes i dens klassiske, meget adskilte form. Menneskeheden og det dynamiske menneskesamfund har udviklet sig til en potent biogeofysisk påvirkningskraft; vi ændrer blandt andet klima og plante- og dyreliv fundamentalt. Og vi begynder også at se en markant feedbackpåvirkning af menneskesamfundet fra naturen i form af ekstremvejr, havniveaustigninger, eskalerende problemer med invasive arter osv. (Chakrabarty, 2009). Med andre ord: Der er gode grunde til primært at fokusere på bidrag fra 1970’erne og frem, hvis man vil udvikle en tilfredsstillende forståelse af, hvad bæredygtighed vil sige.

Artiklen er struktureret i to hovedafsnit. Vi indleder med at diskutere nogle mere grundlæggende aspekter af bæredygtighedsbegrebet – dets metateoretiske fundament kunne man sige – nemlig betydningen af vores forestilling om naturen og vores tidshorisonter. Denne diskussion kobles til forestillingen om samfundsform og helt generelt spørgsmålet om vores modernitet. Herefter vil vi i artiklens andet afsnit forsøge at bevæge os i retning af et operationelt bæredygtighedsbegreb, og vi vil gøre det i dialog med den politologiske og samfundsteoretiske litteratur om bæredygtighed. Og det selv om en af vores pointer vil være, at man netop ikke længere bør sektoralisere forskningen på denne måde og tænke politologien som et særligt reservat.

Bæredygtighed i en menneskeskabt tidsalder

Den måske mest kendte og klassiske definition af politik, som kommer fra systemfunktionalisten David Easton (1953: 48), lyder, at politik er ”den autoritative fordeling af værdier med gyldighed for et samfund”. Når vi tænker fordeling af værdier, tænker vi nærmest refleksagtigt på de værdier, vi har nu og her – fx hvem som skal beskattes og hvor meget. Og på samme måde kan vi sige, at det samfund, som fordelingen er gyldig for, netop ikke er et, som inkluderer kommende generationer. Moralfilosofisk er der også en tendens til, at moral

og retfærdighed er principper, som normerer en given og afgrænset population (Parfit, 1984: 351ff). Denne klassiske præsentistiske forståelse af politik er, vil vi mene, udtjent set i lyset af bæredygtighedsudfordringerne.

I politologien har man fra 1906'erne of frem hævdet, at det politiske felt ikke længere blot handler om fordeling af økonomiske værdier (som har konfigureret sondringen mellem højre og venstre), men også om en ny politisk konfliktlinje, der vedrører ikkeøkonomiske, såkaldt postmaterielle værdier og identitet (fx holdningen til indvandring) (Lipset og Rokkan, 1967). Til disse to dimensioner og konfliktlinjer vil vi tilføje en tredje. En væsentlig kommende konfliktlinje bliver mellem "præsentister" (som primært tænker i det korte sigt) og "perspektivister" (som har blik for andre perspektiver end det umiddelbart dennesidige, som derfor tænker i det lange sigt, og som endelig har solidaritet og empati med det levende i en bredere reference end dem og det, som lever nu). Det er for den sidste gruppe, at bæredygtighed bliver det måske vigtigste politiske og operative begreb.

Allerede i 1990 skrev den franske filosof Michel Serres om det nødvendige i et langt sigt og om vores vægning mod at anlægge dette perspektiv. Han sonderer her mellem "jordens folk", og hvad vi kan kalde "samfundets folk". To grupper med hver deres tidslige modalitet. "De langsynede" og "de kortsynede".

Men atter, i hvilken tid lever vi, selv når der blot er tale om den tid, der går eller forløber? Det universelle svar er i dag: på meget kort sigt. For at beskytte jorden, respektere den anden tid, regnens og vindens, måtte vi tænke langsigtet, og da vi ikke lever i den, har vi vænnet os af med at tænke efter dens rytme og regler. I sin iver for at forblive, hvor han er, lægger politikeren planer, der sjældent rækker længere end til næste valg; over skatteåret og budgetåret hersker administratoren, og hver ugedag bringer nye nyheder; hvad nutidens videnskab angår, opstår den i tidsskriftsartikel, som næsten aldrig går mere end ti år tilbage; selv om de palæoklimatiske arbejder rekapitulerer titusinder af år, er de selv ikke ældre end tre årtier.

Løsningen på et langsigtet og maksimalt omfattende problem må, for at kunne blive effektiv, være af mindst samme rækkevidde. De, som levede udendørs og i regnens og vindens tidslighed, og hvis handlinger omsattes i langvarige kulturer ud fra lokale erfaringer – agerbrugerne og søfolkene – har længe ikke haft ordet, hvis de nogensinde har haft det; det tilhører os, administratorer, journalister og forskere, de kortsigtede og snævert specialiserede mennesker, som til dels er ansvarlig for tidens globale forandring ved at have opfundet eller udbredt midler og redskaber til kraftfulde, virkningsfulde, gavnlige og skadesvoldende

indgreb, men som er ude af stand til at finde fornuftige løsninger, fordi vi er omsluttet af vore magtinstansers kortsigtede tid og indelukket i vores snævre virkefelter (Serres, 1992: 54-57).

Sømanden og landmanden lever i naturen. Relationen mellem menneske og natur er ikke symbiotisk, der er ikke noget romantisk i disse to personers afhængighed af naturen, men der er en symmetri, en gensidighed i påvirkningen: De lever af og påvirker naturen, men naturen sætter også begrænsninger for dette virke. De er samtidig også altid i naturens vold. Enhver besindig sømand frygter naturligvis havet, og enhver landmand frygter, at dårligt vejr skal ødelægge høsten. Deres kræfter modsvarer af andre kræfter. Man kan måske her være noget kritisk over for Serres terminologi, da en sådan væren-i-naturen ikke karakteriserer moderne sømænd og landmænd. Og man kan diskutere, hvor langt man skal tilbage i tid for at finde et sådant forhold. Man kunne måske terminologisk i stedet tale om naturmennesker – eller netop om ”jordens folk”.

Administratoren derimod forholder sig regulerende til den materie, der nu engang skal reguleres, forskeren undersøger naturen, fysisk såvel som menneskeligt, for at muliggøre dens bemestring, og journalisten beretter om begge dele for at transformere det ukendte til noget kendt og måske banalt. Og endelig sætter politikerer kursen og med den rammerne for metabolismen med naturen (i den konventionelle forstand) og bidrager gennem social ingeniørkunst til at forme den menneskelige natur. Relationen mellem menneske og natur, ydre såvel som indre, bliver hierarkisk. Den ene pol er aktiv, den anden passiv.

I Danmark beskæftiges under tre pct. i den primære sektor. I traditionelle samfund er denne sektor imidlertid den største og definerende for samfundformen. Nu taler vi om moderne samfund, og de er netop defineret ved sektorer, hvor naturen ikke længere er en anmassende begrænsning. I de sekundære erhverv, som er definerende for moderniteten, forarbejdes råstoffer. Vi kan også tale om en industriel modernitet. Så forskellen mellem tidsligheder er altså noget, der også selv har en tid. Moderniteten er i dens naturbeherskelse defineret ved det korte sigt. Ved at vi gør naturen til noget forhåndenværende i ordets dobbelte betydning af noget, som er tilgængeligt for os (naturforståelse), og som er tilgængeligt i nuet (tidshorizont).

Ulrich Becks (2002) arbejde om risikosamfundet og hans sondring mellem en første modernitet og en anden modernitet er her givende. Hvornår præcist den anden modernitet indtræffer, giver han ikke et klart svar på, men et ofte gentaget eksempel på den risikoproblematik, denne anden modernitet indebærer, er ulykken på kernekraftværket Tjernoby i 1986.

Den første modernitet kan vi med Beck forbinde med industrialismen og den fremskridtsoptimisme, som følger med. Her tænkes det, der kan gå galt (hvad Beck kalder for "onder"), som ulykker. En ulykke er begrænset i omfang, den er højfrekvent, den kan foruddiskonteres, og endelig kan den imødegås gennem teknologisk innovation. Når den første modernitet er givet ved en fremtidsoptimisme, er det fordi, en bærende idé er, at man ad åre vil kunne innovere sig ud af problemerne og således bevæge sig i retning af en bedre, mere sikker og tryggere verden.

Den anden modernitet indtræffer på det tidspunkt, hvor det bliver en bærende erkendelse, at vi, hver gang vi udvikler nye teknologier og griber ind i vores omgivelser på nye måder, samtidig også skaber nye problemer. Beck omtaler nu disse onder, ikke som ulykker, men som "katastrofer", og han hævder, at de rammer os som en boomerang. Disse "nye" onder følger som uønskede konsekvenser af vores handlinger. De indtræffer sjældent, men når de gør, går det for alvor galt. Og her er Tjernobyl for Beck et paradigmatiske eksempel. Og så to væsentlige aspekter mere. Hvor ulykker i den første modernitet var lokale, er de i den anden modernitet globale. Og hvor de i den første modernitet viste sig nu og her, kan de problematiske konsekvenser i den anden modernitet først vise sig langt fremme i tid.

To tolkninger byder sig til i forhold til overgangen mellem første og anden modernitet. Den første er den allerede nævnte, nemlig at overgangen markeres i form af en refleksivitet i forhold til utilsigtede konsekvenser af ens handlinger. Beck kalder derfor også til tider den anden modernitet for det refleksive moderne. En anden tolkning, der også er støttet til i Becks værk, er, at det også handler om nye måder at producere på, ikke mindst måder, hvor vi griber mere direkte ind i vores omgivelser; i naturen.

Men lad os allerede nu betone, at forskellen mellem første og anden modernitet er en forskel i forhold til vores naturbeherskelse. Hvor vi i den første modernitet tænker naturen som et passivt objekt, vi kan underlægge os, så bliver vi i den anden modernitet bevidste om, at naturen kan "hævne" sig på os. At vores beherskelse på paradoksal vis kan medføre en større afhængighed af og udsathed i forhold til naturen. Det betyder, at selve sondringen mellem menneske og natur ikke længere kan opretholdes i ren form. Naturen er nu til dels menneskeskabt, og dens påvirkning af os tager karakter af både naturmæssige og menneskeskabte risici. Naturen bliver i denne proces selvstændiggjort som noget, der kan "slå tilbage" på nye uventede måder. "Naturskabt 'geologi' og menneskeskabt 'historie' er således blevet uadskillelige" (Tønder, 2019).

Man kan også hævde, at Becks to moderniteter korresponderer til to forskellige forståelser af antropocæn. En positiv forståelse i form af en tiltro til den

menneskelige naturbeherskelse i den første modernitet og en negativ i den anden modernitet, hvor vi rammes af boomerangeffekten. Vores naturbeherskelse hævner sig og nu i form af en natur og et klima, som ikke længere lader sig beherske, men som også viser sig som ukontrollable hændelser eller med Becks ord risici.

Det er oplagt at se bæredygtighedsudfordringerne i lyset af Becks teori. Den måde, vi producerer på nu og har produceret på tidligere, medfører en række onder, som først viser sig i fremtiden i form af fx havniveaustigninger, ørkendannelse, mere ekstremvejr og økologiske kollaps. Selv om vi kan forudsige meget af det med ret stor sikkerhed, er der også store usikkerhedsmomenter i form af feedbackløkker og *tipping points*, som vi ikke ved, hvornår (og om) vi når. Der er dog et afgørende problem præcis her. Med Becks teori kan vi få øje på katastrofale hændelser som fx oversvømmelser, tørke og arter som uddør, men dette er netop blot symptomer på en mere grundlæggende problematisk tilstand. Beck har med andre ord kun blik for forgrundskatastrofer, altså hændelser, som forstyrrer normalen, og den måde vi forholder os til den på, hvad vi så med Beck kan kalde risici. Katastrofen i slowmotion har han sværere ved at begribe.

Beck ser ikke, at det er selve moderniteten, der er problemet. Ikke ting som orkaner og oversvømmelser (som selvfølgelig er slemme nok), men det som fremkalder og forstærker disse fænomener, altså den globale opvarmning og den kapitalistiske og industrielle produktionsform, som ligger bag. Vi kunne måske her tale om en tredje modernitet (Blüdorn, 2017), som ikke blot er reflektiv og kritisk i forhold til uønskede følgevirkninger af dens råden, men som også forholder sig kritisk til moderniteten som sådan og ikke mindst til det grundlæggende forhold til naturen, som vel netop *er* moderniteten.

Et bud på en sådan tredje modernitet finder vi hos Serres. Serres sonderer i denne forbindelse mellem en samfundspagt og en naturpagt. Idéen om en samfundspagt har sin oprindelse i den engelske politiske filosof Thomas Hobbes' tænkning (Hobbes, 1985 [1651]). Fortællingen lyder i kort form, at mennesket i udgangspunktet lever i en naturtilstand, hvor livet er "ensomt, fattigt, modbydeligt, brutalt og kort." I naturtilstanden findes der ingen socialitet og ingen overindividuel myndighed, hvorfor enhver er sig selv og sin familie nærmest. Det betyder samtidig, at man konstant må være på vagt, da den eneste rationelle strategi er en foregribende aggressivitet. Trætte af kamp og krig når disse stridbare individer på et tidspunkt til den erkendelse, at det vil være rationelt at give afkald på muligheden for magtanvendelse og overdrage den til en statsmagt, der altså nu får et voldsmonopol. Altså under den forudsætning at alle andre også accepterer det, og det bliver så grundlaget for den (samfunds)pagt,

som indgås. For Hobbes begrundes og legitimeres dette argument den engelske monarks absolutte magt, altså absolutismen.

Serres' interesse ligger imidlertid et andet sted. Det centrale er for ham idéen om en overgang fra en epoke, hvor man er i naturens vold (inklusiv ens egen), altså en naturtilstand, til en ren socialitet, hvis tilsynekomst markeres med indgåelse af pagten. Samme argument finder vi hos den franske filosof og videnssociolog Bruno Latour (2006). For ham er den grundlæggende myte ikke forestillingen om overgangen fra en naturtilstand til en samfundstilstand, men Platons hulelignelse ifølge hvilken mennesket skal frigøre sig fra bindingerne til naturen og stige op af hulen og finde ren indsigt. Det af naturen begrænsede stilles her over for tankens radikale frihed og altså ubundethed.

For både Serres og Latour er det centrale i den moderne konstitution adskillelsen af naturens og menneskenes hus. På den ene side har vi naturens hus, som består af tavse objekter, der kan kendes gennem videnskab. Disse objekter er materielle og har tingskarakter. Der er tale om det, vi kalder realiteten – eller blot og bar natur. På den anden side menneskets hus, som er givet ved talens og fiktionens kraft, og hvor alting altid kan være anderledes.

Denne forestilling om en radikal adskillelse af menneskets og naturens verden har lige siden den moderne konstitution voldt os problemer. Og det er så her, Latour taler om behovet for en naturens politik – altså et opgør med teorien om de to huse, og det er her, Serres foreslår, at vi indgår en ny pagt, som kan genforbinde mennesker og natur.

Altså tilbage til naturen! Det betyder: til den eksklusive samfundspagt må vi føje indgåelsen af en naturpagt med henblik på symbiose og gensidighed, idet vort forhold til tingene opgiver beherskelsens og besiddelsens princip til fordel for beundring og respekt, tænksom beskuelse og opmærksom lytten, mens erkendelsen ikke længere hviler på ejendom og handlingerne ikke på tilegnelsen og dens ekskrementale resultater og betingelser (Serres, 1992: 68).

Hvordan denne pagt skal se ud, og hvem som kan indgå den, er et åbent spørgsmål. Hvordan repræsenterer man fx naturens interesser? Og giver det i det hele taget mening at tale om "naturens interesser" – trækker man så ikke netop på sondringen mellem naturens og menneskenes hus? Men man kan vel sige så meget, som at en sådan ny pagt må indebære et opgør med tanken om, at alt ikkemenneskeligt, eller hvad vi kalder natur, kan forstås som noget passivt, mens kun mennesket har agens. Man kan vel også sige, at man må kunne tænke en rationalitet, som ligger ud over evnen til at kunne kontrollere sine omgivelser og handle strategisk i forhold til dem (Tønder, 2019: 742). Og endelig kan vi sige,

at det fordrer en ny forståelse af tid, altså et opgør med præsentismen. Vi vil her foreslå, at bæredygtighed bliver det princip, som skaber den kontraktlige binding i det, som ikke er en naturtilstand, men en (ny og kommende) naturpagt.

Et opdateret bæredygtighedsbegreb

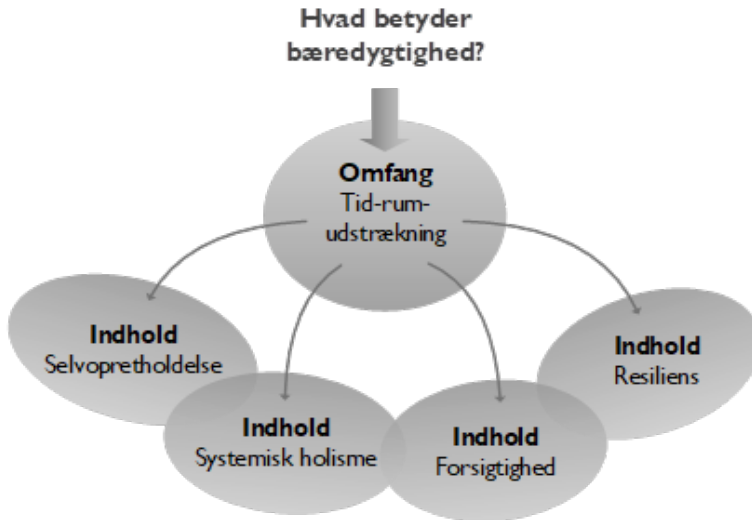
Vores afsæt for at udvikle et bæredygtighedsbegreb er, at der er behov for en omfangs- såvel som en indholdsbestemmelse af begrebet. Der er tale om et komplekst begreb, som ikke lader sig indfange af én kortfattet definition. Omvendt må det også være et krav til en bæredygtighedsforståelse, at den gør denne kompleksitet håndterlig på en meningsfuld og analytisk brugbar måde. Dette er afspejlet i figur 1 nedenfor, som beskriver de fem principper, vi foreslår at lægge til grund for en perspektivrig bæredygtighedstænkning.

For så vidt angår *omfanget* af bæredygtighedsproblematikken, vil vi argumentere for, at en bæredygtighedsvurdering indebærer en principielt ubegrænset rumlig og tidlig vurderingsramme. I den rumlige dimension må den være global; den må omfatte hele jordkloden og alle verdens lande uden undtagelse. Ikke alle bæredygtighedsudfordringer og -sammenhænge er globale, men begrebet bør have potentialet til at fungere i en sådan udstrækning – og umuliggøre, at det globale perspektiv tabes. Og i den tidslige dimension må den ikke ensidigt privilegere én tidshorisont (fx et år, ti år eller 50 år) på bekostning af andre (fx et århundrede eller et årtusind). En bæredygtighedsvurdering må altså omfatte en global, fair vurdering og afvejning på tværs af alle tidshorisonter – selv de meget langsigtede.

For så vidt angår den *indholdsmæssige* bestemmelse af begrebet, mener vi, at afklaringen bør ske under fire overskrifter (som uddybes i det følgende):

1. Selvporetholdelse: Bæredygtighedsvurderingen skal adressere de relevante systemers evne til og mulighed for selvporetholdelse.
2. Systemisk holisme: Bæredygtighedsvurderingen skal omfatte et samlet perspektiv på det komplekse af systemer, som udgør den globale helhed, herunder biologiske, geofysiske og menneskelige (sociale) systemer; hver for sig og som samlet kompleks.
3. Forsigtighed: Bæredygtighedsvurderingen skal ske med afsæt i et forsigtighedsprincip, som bedst muligt tager højde for mere eller mindre veldokumenterede usikkerheder, risici og faremomenter.
4. Resiliens: Bæredygtighedsvurderingen skal ikke blot adressere systemernes evne til at vedligeholde sig selv i en stabil tilstand, men også deres resiliens, dvs. deres evne til løbende at tilpasse sig dynamiske omgivelsesbetingelser; herunder ukendte faremomenter.

Figur 1: Bæredygtighed – en omfangs og indholdsbestemmelse

Omfang: tid-rum-udstrækning

Den britiske filosof Timothy Morton (2013) har lanceret begrebet "hyperobjekt" som et afsæt for at analysere og forstå forhold, der på én gang omslutter os, påvirker os *og* er ikkelokale; det vil sige næsten ubegrænset udsprede i tid og rum. Vi kan opleve påtrængende lokale effekter af et hyperobjekt, men genstanden som sådan, som helhed, er aldrig til stede lokalt. Den fremherskende vestlige videnskabspraksis prioriterer ekstrem fagspecialisering og snæver tid-rum-afgrænsning. Det betyder, at årsagssammenhænge dybest set antages bedst at kunne afdækkes – og årsagshypoteser testes – i serier af lokale analyser. Vores centrale bæredygtighedsproblemer kan dog ikke opfanges og behandles tilfredsstillende med den optik.

Mortons centrale eksempel på et hyperobjekt er det dynamiske klimasystem, herunder især de igangværende menneskeskabte omvæltninger af status og kredsløb i atmosfære, biosfære, hydrosfære, kryosfære osv. (2013: 99-104). Den snævert tid-rum-afgrænsede synsmåde kan fx munde ud i cost-benefit-betragtninger, som dem den danske debattør Bjørn Lomborg og hans samarbejdspartnere har fremlagt på blandt andet klimaområdet gennem mere end to årtier. Konklusionen er hver gang den samme: Det er urentabelt at påbegynde en egentlig udfasning af fossile ressourcer (Lomborg, 1998: 234-246; 2010: 381-397; 2020: 12-18). Pointen i *Hyperobjects* er, at den tilsyneladende rationalitet, disse analyser udfolder, kollapser ved en nærmere undersøgelse (Morton,

2013: 122-124). Lomborgs regnestykker forholder sig ikke seriøst til det lange sigt; til hensynet til kommende generationer. De handler dybest set ikke om bæredygtighed i en holdbar forståelse, men om at forsvare og privilegere bestemte politiske og økonomiske interesser i nutiden på bekostning af de potentielt hundredvis af kommende generationer, som berøres af global opvarmning, biologisk massedød osv.

Det er oplagt også at betragte en række andre temaer i bæredygtighedsdiskussionen med denne optik. Er fx jordklodens evolutionært dannede, ufatteligt komplekse og forbundne biodiversitet ikke ret beset et hyperobjekt? Eller hvad med menneskehedens globale forurening med blandt andet kemi, tungmetaller og mikroplastik (Hauberg-Lund, 2018)? Den mikroplastik, som løbende akkumuleres i oceanerne, har fx en nedbrydningstid i havdybet, som potentielt rækker længere ud i fremtiden end den tid, der hidtil har været menneskelig civilisation på jorden (dvs. fra den tidlige bronzealder for ca. 5.000 år siden) (Barnes et al., 2009: 1993-1995). Dertil kommer det forhold, at forskellige hyperobjekter og håndteringen af samme kan være uopløseligt indflettede i hinanden, som det fx er tilfældet med klimaforandringerne og biodiversitetskrisen. Tanken om bæredygtighedsbegrebets tid-rum-udstrækning har faktisk længe været et tema i den globale politiske offentlighed – i særdeleshed inden for rammerne af FN-systemet. I 1987 kom fx rapporten *Vores fælles fremtid* fra den dialog og udredningsproces på FN-initiativ, der ofte kaldes Brundtland-kommissionen (efter dens formand, den tidligere norske statsminister Gro Harlem Brundtland). Baggrunden for kommissionsarbejdet var en erkendelse af fortsatte store bæredygtighedsproblemer. *Vores fælles fremtid* har især haft en nøglerolle i forhold til at udvikle og udbrede tanken om ”bæredygtig udvikling” med afsæt i denne ofte citerede definition:

En bæredygtig udvikling er en udvikling, som opfylder nutidens behov uden at bringe fremtidige generationers muligheder for at opfylde deres behov i fare (United Nations, 1987: 54).

Brundtland-rapportens budskab er blevet forsøgt snævert afgrænset – fx til et forhold mellem to generationer svarende til 25-50 år (Martens, 2006: 36). I lyset af blandt andet havniveaustigninger affødt af klimaforandringerne, som med stor sandsynlighed er irreversible, væsentlige og eskalerende over hundredvis af år (Mengel et al., 2016: 2597-2602), og et igangværende tab af biodiversitet, som potentielt vil tage millioner af år om at genoprette (Davis, Faurby og Svenning, 2018), er dette en indlysende uholdbar fortolkning.

Hvis man ønsker at fremme verdenssamfundets bæredygtighed, skal man kunne svare tilfredsstillende på spørgsmålet ”bæredygtighed af hvad, for hvem og hvornår?” Herunder på hvordan de mange forskellige horisonter i tid og rum, som uundgåeligt er i spil, skal afvejes mod hinanden (Costanza og Patten, 1995: 193-196). I praksis skal der altid ske prioriteringer, men de skal ske så åbent og velunderbygget som muligt, og det kan ikke forsvares systematisk at beskytte bestemte interesser på bekostning af andre.

Indhold: selvopretholdelse

Det oplagte, næsten banale, udgangspunkt for en indholdsbestemmelse af bæredygtighedsbegrebet er, at et bæredygtigt system må være selvopretholdende. Det var fx allerede budskabet fra forstfolk som John Evelyn og Hans Carl von Carlowitz i det 17. og 18. århundrede (Caradonna, 2016: 33-54). Man må vurdere, om de processer, hvormed systemet skaber og vedligeholder sig selv, kan videreføres ind i en ubestemt fremtid uden at møde begrænsninger af økologisk, samfundsmæssig eller anden art. En central markør i udviklingen af dette aspekt af den moderne bæredygtighedstanke er den rapport fra 1972 med titlen *Grænser for vækst*, som hovedforfatter Donella H. Meadows (1972) skrev i et samarbejde med en gruppe systemteoretisk inspirerede forskere med base på Massachusetts Institute of Technology i USA. Rapporten blev udarbejdet på opdrag fra Romklubben² og analyserer verdenssamfundets udfordringer i et langsigtet perspektiv. *Grænser for vækst* er solgt i over 30 millioner eksemplarer på 30 forskellige sprog og markerer alene af den grund et vigtigt vendepunkt i samfunds- og miljødebatten (Nørgård, Peet og Ragnarsdóttir, 2010: 59-63).

Rapporten opstiller en enkel, formaliseret model af det globale system med fokus på udviklingen i befolkning, industriel kapacitet, ikkevedvarende ressourcer, forurening og fødevarertilgængelighed. Med afsæt i computersimuleringer konkluderer forfatterne, at væksten i verdens produktionsapparat og befolkning ikke på længere sigt vil kunne fortsætte ad sin aktuelle bane på grund af begrænsninger i det globale ressourcegrundlag – herunder klodens evne til at absorbere menneskehedens forurenings- og affaldsproduktion.

Man kan gengive essensen i argumentet i en enkelt kort grundsætning: Eksponentiel materiel vækst kan ikke opretholdes uendeligt i et lukket fysisk system. Eller mere konkret: Eksponentiel vækst i befolkning, produktion, forurening osv. på jordkloden kan kun opretholdes i en mere eller mindre afgrænset periode. Overskrides denne grænse, indtræder et mere eller mindre hurtigt systemkollaps.

Analysen i *Grænser for vækst* er blevet kritiseret fra forskellige vinkler. Der er fx rejst empirisk kritik af modelantagelserne vedrørende omfanget af tilgænge-

lige ressourcer (blandt andet vedrørende vigtige metaller som kobber) (Meinert, Robinson og Nassar, 2016). Mere tungtvejende er det blevet kritiseret, at rapporten ikke tager højde for muligheden af, at voksende velstand og teknologisk udvikling over tid kan give både øget efterspørgsel efter og mulighed for at reducere produktionens miljøpåvirkning (Cole et al., 1973). Sidstnævnte kritik knytter sig til en generel forskningshypotese kaldet den miljømæssige Kuznetskurve, som basalt siger, at ugunstig miljøpåvirkning stiger sammen med stigende velstand *indtil et vist punkt*, hvorefter stigende velstand antages at drive faldende miljøpåvirkning via både ændrede præferencer, ny teknologi og større økonomisk handlerum (Dinda, 2004).

Ny forskning tyder på, at det empiriske belæg for den miljømæssige Kuznetshypotese er ganske svagt (Stern, 2017; se også Haberl et al., 2020; Vadén et al., 2020, Vogel og Hickel, 2023; Wiedmann et al., 2020). I denne sammenhæng vil vi dog ikke gå nærmere ind i at vurdere de simulerede scenarier i *Grænser for vækst*. Snarere ønsker vi at fremhæve selve præmissen for rapporten: At afsættet for en bæredygtighedsanalyse af et givet system må være en vurdering af, om systemet på basis af bedste aktuelle viden vil kunne opretholde sig selv på langt sigt med sin nuværende udviklingslogik.

Indhold: systemisk holisme

Bæredygtighedsdiskussionen havde i mange år overvejende fokus på miljøet og klimaet som sådan – menneskesamfundets biologiske og geofysiske omgivelser – og på specifikke menneskelige handlingers betydning for disse. For dette synspunkt handler bæredygtighedspolitik frem for alt om at identificere og ændre den menneskelige adfærd, som kan have en direkte, negativ indflydelse på naturlige systemer i omgivelserne – klimasystemet, havmiljøet, klodens utallige økosystemer osv. (Benson og Craig, 2017: 27-47).

Et markant eksempel på denne form for international miljøpolitik er Montreal-protokollen fra 1987, som i dag er ratificeret af 196 lande samt EU. Laget af gasarten ozon i atmosfæren bortfiltrerer en del af den ultraviolette stråling i sollys, som er yderst skadelig for alle levende organismer på jorden. Montreal-protokollen forpligter underskriverne til at afstå fra at anvende ozonnedbrydende gasarter i industri, produkter m.m. (se DeSombre, 2000-2001: 49-82). Montreal-protokollen har indtil videre været relativt succesfuld.³ Udviklingen siden 1980'erne har dog generelt gjort det mere og mere tydeligt, at en bæredygtighedspolitik, som skal have udsigt til at indfri egne ambitioner, må anlægge et helhedsmæssigt perspektiv. Den må tage udgangspunkt i, at de relevante delsystemer skal ansues som en sammenhængende helhed; altså med en holistisk systemisk optik.

Holismeperspektivet udgør således aktuelt en markant tendens i den publicerede forskning, hvor der peges på, at denne synsmåde muliggør gevinster i forhold til forskning og vidensproduktion såvel som til bæredygtighedspolitik og tiltag. Liu et al. formulerer det på denne måde i en artikel fra 2015 i det centrale naturvidenskabelige tidsskrift *Science*:

Et væsentligt fremskridt er erkendelsen af, at jorden udgør ét stort, forbundet menneskeligt og naturligt system bestående af mange mindre, koblede systemer, som er knyttet sammen gennem strømme af information, stof og energi ... Systemintegration har muliggjort fundamentale opdagelser og bæredygtighedstiltag, som ikke ville være mulige med konventionelle disciplin-specifikke, reduktionistiske og opsplittede tilgange (Liu et al. 2015: 963).

Analyser udpeger mulighed for domino- og feedbackeffekter på tværs af social-økologiske systemer. Menneskehedens aktiviteter – landbrug, skovbrug, fiskeri, industriproduktion osv. – påvirker og påvirkes af biologiske og geofysiske forhold. Og dynamikker i forskellige naturlige systemer påvirker i mange tilfælde hinanden gensidigt (Rocha et al., 2018). Sundheden af verdens koralrev hænger fx sammen med udviklingen i fiskeriet, med næringsstofforurening fra landbrug og spildevand (og deraf affødt iltsvind) samt med havvandsforsuring og temperaturstigninger primært skabt af vores forbrug af fossile brændsler (Altieri et al., 2017). Der rejses dermed spørgsmål om vores livsformer, samfundsformer, produktionsformer, som er meget mere grundlæggende og omfattende end fx det spørgsmål om industriens anvendelse af gasarter med uønskede miljømæssige virkninger, som Montreal-protokollen (1987) siger på.

Der er samtidig kommet opmærksomhed på muligheden af et bredere spektrum af mulige feedbackeffekter. Et særligt centralt eksempel er den risiko, som de igangværende klimaforandringer indebærer for fundamentale forstyrrelser af sociale, politiske og økonomiske systemers funktionsmåde. I takt med at klimarelaterede faktorer som tørke, vandmangel, havniveaustigninger og ekstreme vejrbegebenheder accelererer verden over, øges risikoen for politisk konflikt og ustabilitet såvel som for et tab af økonomisk investeringskapacitet. Klimaforstyrrelserne kan dermed få negativ betydning for de politiske og økonomiske systemers evne til at beslutte og gennemføre tiltag, der kan bremse og afbøde netop klimaforandringerne – lokalt, regionalt og globalt (Howard og Livermore, 2019). En ond cirkel risikerer at opstå.

FN's Agenda 2030-initiativ kan udlægges som et forsøg på at indføre en holistisk ambition i bæredygtighedspolitikken. Agenda 2030 blev vedtaget af Generalforsamlingen i september 2015 og har 17 verdensmål som omdrejningspunkt

(United Nations, 2015). Opnåelsen af disse verdensmål er dog i et bæredygtighedsperspektiv yderst vanskelig, da de forskellige delmål er vævet sammen i et komplekst net, hvor også opfyldelsen af nogle mål modvirker opfyldelsen af andre. Den udpensling i adskilte delmål er måske netop ikke fuldt ud en genuin holisme.

Indhold: forsigtighed

I 1992 afholdt FN sit Earth Summit i Rio, som blandt andet mundede ud den såkaldte Rio-erklæring bestående af 27 principper for bæredygtig udvikling. På konferencen tilsluttede 178 lande sig disse principper. Princip nummer 15 lyder:

For at beskytte miljøet skal staterne i vidt omfang anvende forsigtighedsprincippet i henhold til deres formåen. Hvor der findes trusler om alvorlige eller irreversible miljøskader, kan fraværet af fuld videnskabelig sikkerhed ikke bruges som årsag til at udskyde omkostningseffektive initiativer, der kan forebygge miljømæssige ødelæggelser (United Nations, 1992: 3).

Forsigtighedsprincippet har især sin oprindelse i nordeuropæisk miljøret, og selv om der ikke findes én fast definition, kan princippet blandt andet siges at omfatte følgende anbefalinger (Bourguignon, 2015):

- Handl forebyggende i tilfælde af usikker viden.
- Flyt bevisbyrden i retning af de parter, som ønsker at fremme bestemte aktiviteter.
- Afsøg flest mulige alternativer til potentielt skadelige aktiviteter.

Man må skelne mellem en stærk og en svag fortolkning af princippet, hvor den svage version *åbner for*, at der kan handles i en miljøbeskyttelsesinteresse trods væsentlig videnskabelig usikkerhed. Den stærke version indebærer derimod, at der som udgangspunkt altid *skal* handles i tilfælde af en tilstrækkeligt alvorlig mulig trussel – og i særdeleshed at bevisbyrden i den forbindelse ligger hos de aktører, som ønsker at indgå i de risikable aktiviteter (Sachs, 2011). Den formulering i Rio-erklæringen, vi citerer ovenfor, er udtryk for en svag fortolkning, idet der tages en række forbehold: ”i vidt omfang”, ”i henhold til deres formåen” og ”omkostningseffektive initiativer” (Sachs, 2011: 1292-1294).

Rio-erklæringen er et tillæg til en ikkebindende handlingsplan udarbejdet til Generalforsamlingen under overskriften *Agenda 21* (”21” henviser til det 21. århundrede). *Agenda 21* lægger sig i forlængelse af Brundtland-rapportens begreb om bæredygtig udvikling, og teksten omfatter således en række hen-

visninger til væsentlige forskningsdokumenterede risici, der kalder på en forsigtighedstilgang, herunder i forhold til påvirkning af havmiljø, kemikalieforurening, klimaforandringer m.m. (United Nations, 1992, særligt kap. 17-22). Princippet er blandt andet også indskrevet i EU-traktatens miljøbestemmelser, ligeledes i en svag, uspecifik form.⁴

Kritikken af forsigtighedsprincippet har gennem en årrække især gået på, at det indebærer sine egne risici og omkostninger i form af et tab af økonomisk frihed og vækst, teknologisk udvikling m.m. Påstanden er, at anvendelsen af især et stærkt forsigtighedsprincip rummer en fare for samlet set at påføre samfundet – og dermed dets evne til blandt andet at handle bæredygtigt – mere skade end gavn (Cross, 1995; Sunstein, 2005). Vi vil dog argumentere for, at de senere års udvikling i vores forskningsviden om miljørelaterede risici underminerer denne indvending på væsentlige punkter. Det gælder især på klimaområdet.

De løbende rapporter fra FN's klimapanel (IPCC) har eksempelvis længe omtalt muligheden af såkaldte tipping points i forbindelse med de igangværende klimaforandringer. Det vil sige faren for at udløse dramatisk hurtige klimatiske omvæltninger med potentielt katastrofale konsekvenser for både økosystemer og sociale systemer (Lenton et al., 2019). Der tænkes blandt andet på afsmeltning af havis med forstærket opvarmning til følge, optøning af permafrost og dermed udslip af yderligere drivhusgasser samt tab af skovområder i blandt andet Amazonas (og dermed frigivelse af yderligere drivhusgasser). Alt sammen forstærkende feedbackmekanismer, som kan igangsætte en ukontrollabel og, for menneskeheden såvel som økosystemer, katastrofal spiral.

Pointen i denne forbindelse er, at den videnskabelige vurdering af risikoen markant har ændret karakter over tid. I panelets tredje *Assessment Report* fra 2001 talte IPCC fx om disse risici som hypotetiske konsekvenser af mulige dramatiske klimaforandringer langt ud i fremtiden (herunder en global gennemsnitstemperatur mindst 5 °C over førindustrielt niveau) (IPCC, 2001: 222-227). I forbindelse med den seneste, sjette *Assessment Report* er en række af disse alvorlige globale risici til gengæld vurderet som sandsynlige ved meget lavere niveauer af global opvarmning – helt ned til 1,5-2 °C – end tilfældet var i 2001 (IPCC, 2023: 71-78).

Forskningen kan generelt ikke med nogen sikkerhed forudsige timing, karakter og omfang af disse mulige omvæltninger, men den nyeste viden underbygger generelt, at risikoen for at udløse tipping points inden for overskuelig fremtid er betydelig i betragtning af den påvirkning, menneskeheden aktuelt udøver på sine omgivelser (Steffen et al., 2018).

Bent Flyvbjerg (2020) peger her på en generel problematik. I risikovurderinger og værdisætning af fremtidige goder og onder er fokus i dag typisk på det

mest sandsynlige udfald; på ”middelscenariet”. Denne form for ræsonnement betegnes i statistik ofte som ”regression mod gennemsnittet” – fokus er på det typiske eller ”normale” udfald i midten af en statistisk fordeling. Man kalkulerer ikke for alvor med uventede og ekstreme udfald i ”halen” af fordelingen. Flyvbjerg peger på, at det højteknologiske globaliserede verdenssamfund står over for ekstreme, potentielt katastrofale risici, som netop ligger i ”halen” af en statistisk fordeling; *ikke* i midten. Det giver ingen mening at beskrive populationer af disse sjældne og meget konsekvensrige fænomener med gennemsnit, antage statistisk normalfordeling osv. Det er derfor uansvarligt, siger han, hvis ikke vores risikokalkuler opdateres til at tage højde for dette.

Med andre ord: Vi har i dag i stigende grad et forskningsmæssigt belæg for at gøre den stærke fortolkning af forsigtighedsbegrebet til en integreret del af en holdbar bæredygtighedstænkning og politik. Den ovennævnte forskning lægger åbent usikkerhederne i vores viden frem, men betoner samtidig, at konsekvenserne ved en udløsning af de truende tipping point-mekanismer er dramatiske, potentielt civilisationstruende – *og* at de ikke længere kan slås hen som fjerne, vage fremtidsspekulationer. Selv en lille risiko for uoverskuelige negative konsekvenser på kort og langt sigt skal tages alvorligt. Bæredygtighed indebærer forsigtighed, og bevisbyrden skal løftes.

Indhold: resiliens

Mange centrale fortolkninger af forholdet mellem menneske og natur har gennem tiden haft en indbygget præmis om, at målet for en bæredygtighedspolitik er skabelse af en ligevægtstilstand. Arbejdet for at sikre bæredygtighed handler fra dette synspunkt om at (gen)skabe eller opretholde en stabil tilstand i udvekslingen mellem menneskesamfundet og dets miljømæssige eksistensgrundlag (United Nations, 1987: 54-64). Denne forestilling er dog dårligt i pagt med aktuelt bedste viden om den enorme omskiftelighed, der har kendetegnet livsbetingelserne på jorden gennem geologisk tid – og som også fremover med stor sikkerhed vil udfordre menneskeheden, uanset hvad vi måtte gøre, nu og fremover (Scheffer, 2009).

Palæoklimaforskningen – dvs. forskning med fokus på klimadannelse og variationer i forskellige geologiske epoker – viser fx, at den holocæne epoke, som har muliggjort udvikling af en menneskelig civilisation, er en undtagelse med usædvanligt stabile klimatiske forhold på jorden. De seneste ca. 2,5 millioner år har generelt været præget af vilde udsving mellem istider og mellemistider drevet af naturlige faktorer (Zalasiewicz og Williams, 2013). Og påtrængende aktuelt betyder den klimapåvirkning, som menneskeheden allerede har foretaget, at omvæltninger i form af globale temperaturstigninger og havniveaustig-

ninger såvel som blandt andet fortsat havvandsforsuring er ”låst fast” langt ud i fremtiden, uanset hvad vi måtte gøre ved problemet nu og i de kommende år (fx Zhou et al., 2021). Tanken om stabilitet og ligevægt som mulighed og målsætning er med andre ord et dårligt udgangspunkt for at udvikle en tidssvarende, forskningsinformeret bæredygtighedspolitik.

I dette lys vil vi pege på, at der er behov for en mere dynamisk forståelse end den, som et fokus på stabilitet og ligevægt lægger op til. Bæredygtige samfundsformer skal kunne opfange, reagere på og tilpasse sig til økologiske og andre omvæltninger uden at tabe deres integritet og funktionsdygtighed. Og bæredygtige systemer skal løbende kunne justere sig selv i lyset af skiftende udfordringer uden at overbelaste deres evne til at opretholde sig selv. Dette krav til et bæredygtigt system kan bedst opfanges med idéen om *resiliens*, som således udgør det fjerde og sidste element i vores indholdsbestemmelse. FN’s Agenda 2030 udpeger da også opbygning af resiliens og tilpasningsevne i alle verdens lande som det første delmål i tilknytning til verdensmål nr. 13 om bekæmpelse af klimaforandringer (United Nations, 2015: 23).

Et stigende antal forskere anerkender, at spørgsmålet om resiliens bør have en central placering på den tværvidevidenskabelige forskningsdagsorden (Benson og Craig, 2017; Davidson et al., 2016), men hvordan operationaliserer man begrebet? Forståelsen af resiliens hænger tæt sammen med forståelsen af systemiske helheder og sammenhænge. Samtidig sættes der fokus på relationer og processer snarere end på fx enkle, iagttagelige parametre knyttet til systemets bestanddele (Holling, 1973). Det er alt andet lige en markant udfordring for det moderne videnskabssystem, som generelt har en forkærlighed for velafgrænset observation og analyse af detaljer.

Særligt udfordrende bliver dette selvfølgelig, når interessen samler sig om vurdering af bæredygtighed i det globale sociobiofysiske system. Altså det komplekse samspil mellem menneskesamfund, dyre- og planteliv henholdsvis atmosfære, verdenshave osv. Som nævnt ovenfor i afsnittet om systemisk holisme udvikler der sig dog i disse år en forskning, som tager opgaven på sig. Vi vil ikke forsøge at redegøre udtømmende for denne litteratur, men fremhæver tre pointer fra den fremvoksende tværvidevidenskabelige resiliensforskning, som vi finder særligt centrale i denne sammenhæng (inspireret af Adger, 2003; Lewis og Conaty, 2017: 18-21; Sterk, van de Leemput og Peeters, 2017; Ungar, 2018).

Resiliens som læring og innovation gennem diversitet: Resiliente systemer muliggør løbende fremvækst af nye muligheder og løsninger via lokale eksperimenter og tiltag. De opererer med *selvorganisering* i den forstand, at styringsprincipper og ressourcefordeling i systemet som helhed tillader, at lokale aktører kan udvikle autonome, lokale løsninger på lokale problemer. Og de opererer med

redundans, dvs. med overlappende funktioner og domæner, hvor der findes forskellige, parallelle bud på varetagelse af de samme funktioner. Et lokalt problem eller nedbrud får derfor ikke dramatiske konsekvenser hverken lokalt eller for den systemiske helhed, fordi alternative løsninger hurtigt kan træde i kraft.

Resiliens som systematiske feedbackløjfer og selvbegrænsning: Som modvægt til den decentrale diversitet, der ligger i det første princip, har resiliente systemer opmærksomhed på og adgang til information om den økologi af delsystemer, som den systemiske helhed er afhængig af. I vores sammenhæng handler dette i særdeleshed om naturlige økosystemer og de ressourcer, som disse stiller til rådighed. Delsystemer – fx produktions og forbrugssystemer – skal løbende kunne erkende og rettidigt reagere på de problemer, de skaber for andre delsystemer. Informationsudvekslingen skal være så tæt, at dette krav kan opfyldes, men ikke så tæt, at delsystemerne overvældes af informationsmængden og derfor ikke kan reagere selvbegrænsende.

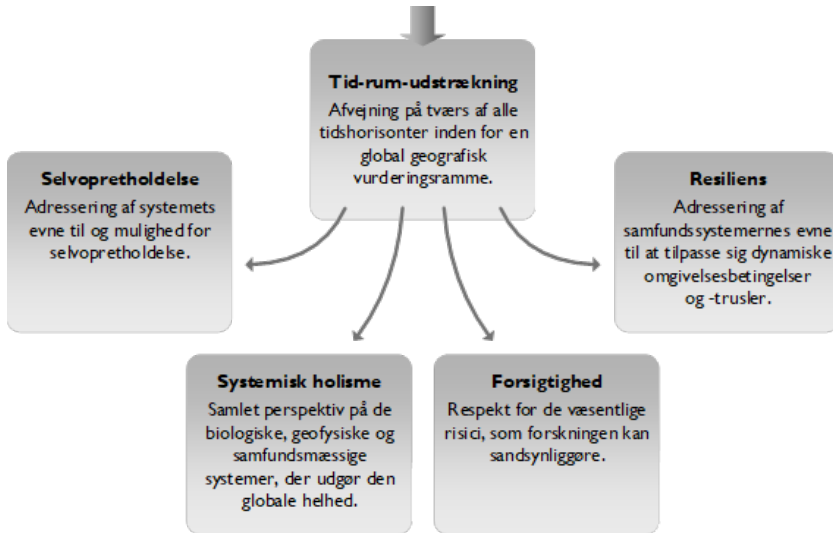
Resiliens som kollektiv handlingskapacitet: Resiliente systemer har evnen til at handle koordineret og virksomt, når de konfronteres med omvæltninger og trusler i omgivelserne. Hvis muligt *før* en trussel kommer til udfoldelse – dvs. forebyggende – og ellers rettidigt efter at en trussel er begyndt at gøre sig gældende i praksis. Resiliente *sociale* systemers handlingskapacitet hviler i særlig grad på social kapital i form af tillid og normstyret gensidighed i relationer og netværk. Social kapital kan opbygges i civilsamfundet, men ikke uden legitime politiske institutioner og ydelser.

En resilient samfundsform lægger vægt på decentral beslutnings- og handlingskapacitet. Lokale demokratiske fællesskaber skal have den autonomi og de ressourcer, som er nødvendige for, at de kan udgøre ryggraden i et bæredygtigt verdenssamfund. Det gælder både, når det kommer til at håndtere lokale bæredygtighedsudfordringer i form af havniveaustigninger, ekstreme vejrbegebenheder, truende økologiske kollaps osv., og når det kommer til at bidrage til en global omstillingsambition. Som vi vil komme ind på i det følgende, er der en markant spænding mellem denne resiliensforståelse og aktuelt fremherskende forestillinger om rationalisering, effektivisering og stordriftsfordele.

Nedenfor opsummerer vi vores forståelse af bæredygtighedsbegrebet i form af fem basale elementer med en dobbeltfunktion (se figur 2). Der er tale om *vurderingskriterier* i en situation, hvor blikket er på verden, som den er. Handler det derimod om at ændre verden, skabe en ny verden, fungerer de som *udviklingsprincipper*.

Den bestemmelse af bæredygtighedsbegrebet, vi har foretaget i denne artikel, trækker på radikal vis væk fra en snusfornuftig og forenkende her-og-nu-betragtning. Det sker ikke mindst via udstrækningen i tid og rum; via

Figur 2: Fem principper for bæredygtighed

pointeringen af, at et helhedsperspektiv ofte er nødvendigt, hvis vi vil forstå og virksomt adressere selv meget specifikke og lokale miljøproblemer; og via betoningen af forsigtighed og resiliens som velbegrundede styrende principper for bæredygtig udvikling. Frem for alt indebærer begrebet, at et krav om sikker videnskabelig viden, før der kan handles, er paradoksalt ude af pagt med aktuelt bedste forskningsviden.

Kampen om bæredygtighed

Via bæredygtighedsbegrebet kan kompleks videnskabelig viden om bæredygtighedsproblemer introduceres til den politiske diskussion. Der er, som vi netop skrev, noget grundlæggende og selvindlysende fornuftigt i at lytte til den bedste forskningsviden. Ingen vil vel argumentere for, at vi skal være ikkebæredygtige. Vi har, kunne man sige, bevæget os fra en periode, hvor politikken kunne tænkes uden eksterne natur- og klimagivne begrænsninger, til en periode, hvor disse begrænsninger nødvendigvis må tænkes med ind. Man kan måske her sammenligne med den "nødvendighedens politik", som vi så under regeringen Thorning, hvor hensyn til konkurrenceevnen udstak det politiske mulighedsrum. Bæredygtighedsbegrebet indsnævrer måske på en lignende måde i dag, hvad man meningsfuldt kan hævde politisk. Eller i hvert fald til en vis grad.

Spørgsmålet om bæredygtighed er måske allerede, men bliver helt sikkert, det væsentligste omdrejningspunkt for politisk strid. Og i denne strid står for-

holdet mellem politiske holdninger og præferencer og så videnskabelig viden centralt. I takt med at politikken i stigende grad bliver begrænset af bæredygtighedsproblemer, får videnskabsmanden rollen som en, der anbefaler specifikke politiske løsninger. Det har vi ikke så stor tradition for, og mange forskere vil føle sig ubekvemme derved.

Vores beskedne bidrag i den sammenhæng har ikke været at foreslå specifikke politikker, men at forsøge at gennemtænke og operationalisere bæredygtighedsbegrebet. Vores tanke er, at det netop er helt centralt at gøre det, hvis man ønsker at facilitere mødet mellem videnskabelig viden og politik. Ikke mindst har vi forsøgt at muliggøre en holisme, som ellers nemt forsvinder i den videnskabelige specialisering, herunder også i politologiens. Måske er en særlig opgave for den politiske videnskab og filosofi, at den kan gennemlyse og gentænke det begrebslige rammeverk, som kvalificerer den politiske kamp - ikke minds kampen om at bestemme, hvori en bæredygtig politik kan bestå.

Noter

1. En søgning på "bæredygtighed" på Infomedia giver 217 resultater i 2000, 903 i 2010 og 2.549 i 2020 (omfatter artikler i landsdækkende dagblade, tv-indslag og radioindslag). Begrebet figurerede i 2020 omtrent lige så ofte i disse medier som fx "ulighed" (2.651 forekomster).
2. Romklubben er en transnational NGO med fokus på handling i forhold til verdenssamfundets miljømæssige og øvrige udfordringer. Den blev etableret i 1968 i et samarbejde mellem blandt andre politikere, diplomater, forskere og erhvervsfolk.
3. Hullet i ozonlaget over Antarktis er dog ikke lukket endnu. Status kan ses her: <https://ozonewatch.gsfc.nasa.gov>
4. Se <https://www.eu.dk/da/dokumenter/traktater/traktaten-euf/tredje-del/afsnit-xx/artikel-191>

Litteratur

- Adger, W. Neil (2003). Social capital, collective action, and adaptation to climate change. *Economic Geography* 79 (4): 387-404.
- Altieri, Andrew H., Seamus B. Harrison, Janina Seemann og Nancy Knowlton (2017). Tropical dead zones and mass mortalities on coral reefs. *Proceedings of the National Academy of Sciences* 114 (14): 3660-3665.
- Barnes, David K.A., Francois Galgani, Richard C. Thompson og Morton Barlaz (2009). Accumulation and fragmentation of plastic debris in global environments. *Philosophical Transactions B*, 364 (1526).
- Beck, Ulrich (2002) *Risikosamfundet*. København: Hans Reitzels Forlag.

- Beck, Ulrich (2016). *The metamorphosis of the world*. Cambridge: Polity Press.
- Benson, Melinda H. og Robin K. Craig (2017). *The end of sustainability: Resilience and the future of environmental governance in the Anthropocene*. Wichita: University Press of Kansas
- Blühdorn, Ingolfur (2017). Post-capitalism, post-growth, post-consumerism? Eco-political hopes beyond sustainability? *Global Discourse* 7 (1): 42-61.
- Bourguignon, Didier (2015). *The precautionary principle: Definitions, applications and governance*. Strasbourg: European Parliamentary Research Service.
- Caradonna, Jeremy L. (2016). *Sustainability: A history*. New York: Oxford University Press.
- Chakrabarty, Dipesh (2009). The climate of history: Four theses. *Critical Inquiry* 35 (2): 197-222.
- Cole, H.S.D., Christopher Freeman, Marie Jahoda og K.L.R. Pavitt (1973). *Thinking about the future: A critique of the limits to growth*. London: Chatto & Windus.
- Costanza, Robert og Bernard C. Patten (1995). Defining and predicting sustainability. *Ecological Economics* 15: (3): 193-196.
- Cross, Frank B. (1995). Paradoxical perils of the precautionary principle. *Washington and Lee Law Review* 53 (3): 851-925.
- Davidson, J.L. et al. (2016). Interrogating resilience: Toward a typology to improve its operationalization. *Ecology and Society*, 21 (2): 27-42.
- Davis, Matt, Søren Faurby og Jens-Christian Svenning (2018). Mammal diversity will take millions of years to recover from the current biodiversity crisis. *Proceedings of the National Academy of Science* 115 (44): 11262-11267.
- Den Store Danske* (2023). Bæredygtig udvikling.
- DeSombre, Elizabeth R. (2000-2001). The experience of the Montreal Protocol: Particularly remarkable, and remarkably particular. *UCLA Journal of Environmental Law and Policy* 19 (1): 4982.
- Dinda, Soumyananda (2004). Environmental Kuznets curve hypothesis: A survey. *Ecological Economics* 49 (4): 431-455.
- Easton, David (1953). *The political system*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Flyvbjerg, Bent (2020). The law of regression to the tail: How to survive Covid-19, the climate crisis, and other disasters. *Environmental Science and Policy* 114: 614-618.
- Haberl, Helmut et al. (2020). A systematic review of the evidence on decoupling of GDP, resource use and GHG emissions, part II: Synthesizing the insights. *Environmental Research Letters* 15 (6): 1-42.
- Hauger-Lund, Martin (2018). Arter på hele planeten, foren jer! *Information*, 10. februar.
- Hobbes, Thomas (1985 [1651]). *Leviathan*. Oxford: Oxford University Press.

- Holling, C.S. (1973). Resilience and stability of ecological systems. *Annual Review of Ecology and Systematics* 4 (1): 1-23.
- Howard, Peter og Michael A. Livermore (2019). Sociopolitical feedbacks and climate change. *Harvard Environmental Law Review* 43 (1): 119-174.
- Intergovernmental Panel on Climate Change (2001). *Climate Change 2001: Synthesis Report*, Third Assessment Report. Cambridge: Cambridge University Press.
- Intergovernmental Panel on Climate Change (2023). *Climate Change 2023: Synthesis Report*, Sixth Assessment Report. Geneva: IPCC.
- Latour, Bruno (2006 [1991]). *Vi har aldrig været moderne*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Lenton, Timothy M. et al. (2019). Climate tipping points – too risky to bet against. *Nature* 575 (7784): 592-595.
- Lewis, Michael og Patrick Conaty (2012). *The resilience imperative: Cooperative transitions to a steady-state economy*. Gabriola Island: New Society.
- Lipset, Seymour M. og Stein Rokkan (1967). Cleavage structures, party systems, and voter alignments: an introduction, pp. 1-64 i Seymour M. Lipset og Stein Rokkan (red.), *Party systems and voter alignments: Cross-national perspectives*. Toronto: The Free Press
- Liu, Jianguo et al. (2015). Systems integration for global sustainability. *Science* 347 (6225): 963.
- Lomborg, Bjørn (1998). *Verdens sande tilstand*. København: Centrum.
- Lomborg, Bjørn (red.) (2010). *Smart solutions to climate change: Comparing costs and benefits*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lomborg, Bjørn (2020). *False alarm: How climate change panic costs us trillions, hurts the poor, and fails to fix the planet*. New York: Basic Books.
- Martens, Pim (2006). Sustainability: Science or fiction? *Sustainability: Science, Practice and Policy* 2 (1): 36-41.
- Max Planck Gesellschaft (2023). *Locating the Anthropocene*.
- Meadows, Donella H., Dennis L. Meadows, Jørgen Randers og William W. Behrens III (1972). *Limits to growth: A report for the Club of Rome's project on the predicament of mankind*. New York: Universe Books.
- Meinert, Lawrence D., Gilpin R. Robinsen og Nedal T. Nassar (2016). Mineral resources: Reserves, peak production and the future. *Resources* 5 (1): 1-14.
- Mengel, Matthias, Anders Levermann, Katja Frieler og Ricarda Winkelmann (2016). Future sea level rise constrained by observations and long-term commitment. *Proceedings of the National Academy of Sciences* 113 (10): 2597-2602.
- Morton, Timothy (2013). *Hyperobjects: Philosophy and ecology after the end of the world*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

- Nature* (2019). Anthropocene now: Influential panel votes to recognize Earth's new epoch, 21. maj.
- Nørgård, Jørgen Stig, John Peet og Kristín Vala Ragnarsdóttír (2010). The history of the limits to growth. *Solutions* 1 (2): 191-197.
- Parfit, Derek (1984). *Reasons and Persons*. Oxford: Oxford University Press.
- Richardson, Katherine (2019). *Hvordan skaber vi bæredygtig udvikling for alle?* København: Informations Forlag.
- Rocha, Juan C., Gary Peterson, Örjan Bodin og Simon Levin (2018). Cascading regime shifts within and across scales. *Science* 362 (6421): 13791383.
- Sachs, Noah M. (2011). Rescuing the strong precautionary principle from its critics. *University of Illinois Law Review* (4): 1285-1338.
- Scheffer, Marten (2009). *Critical transitions in nature and society*. Princeton: Princeton University Press.
- Serres, Michel (1992). *Naturpagten*. København: Rhodos.
- Steffen, Will, Wendy Broadgate, Lisa Deutsch, Owen Gaffney og Cornelia Ludwig (2015). The trajectory of the Anthropocene: The great acceleration. *The Anthropocene Review* 2 (1): 81-98.
- Steffen, Will, Johan Rockström, Katherine Richardson og Hans Joachim Schellnhuber (2018). Trajectories of the earth system in the Anthropocene. *Proceedings of the National Academy of Science* 115 (33): 8252-8259.
- Sterk, Marjolein, Ingrid van de Leemput og Edwin Peeters (2017). How to conceptualize and operationalize resilience in socio-ecological systems? *Current Opinion in Environmental Sustainability* 28: 108-113.
- Stern, David I. (2017). The environmental Kuznets curve after 25 years. *Journal of Bioeconomics* 19 (1): 728.
- Subcommission on Quarternary Stratigraphy (2024). **Antropocene**.
- Sunstein, Cass R. (2005). *Laws of fear: Beyond the precautionary principle*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Thunberg, Greta (2018). Foredrag holdt på TEDx-konferencen i Stockholm, 24. november.
- Tønder, Lars (2019). Det antropocene, pp. 729-760 i Birgit Eriksson og Bjørn Schiermer Andersen (red.), *Ny kulturteori*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Ungar, Michael (2018). Systemic resilience: principles and processes for a science of change in contexts of adversity. *Ecology and Society* 23 (4): artikel 34.
- United Nations (1987). *Report of the World Commission on Environment and Development. Our Common Future*. New York: United Nations, pp. 54-64.
- United Nations (1992). *Rio Declaration on environment and development*. New York: United Nations General Assembly.

- United Nations (2015). *Transforming our world: The 2030 agenda for sustainable development*. New York: United Nations.
- Vadén, T. et al. (2020). Decoupling for ecological sustainability: A categorization and review of research literature. *Environmental Science & Policy* 112: 236-244.
- Vogel, Jefim og Jason Hickel (2023). Is green growth happening? An empirical analysis of achieved versus Paris-compliant CO₂-GDP decoupling in high-income countries. *The Lancet Planetary Health* 7 (9): E759-E769.
- Wiedmann, Thomas, Manfred Lenzen, Lorenz T. Keyser og Julia K. Steinberger (2020). Scientists' warning on affluence. *Nature Communications* 11: artikel 3107.
- Zalasiewicz, Jan og Mark Williams (2013). *The Goldilocks planet: The 4 billion year story of Earth's climate*. Oxford: Oxford University Press.
- Zhou, Chen, Mark D. Zelinka, Andrew E. Dessler og Minghui Wang (2021). Greater committed warming after accounting for the pattern effect. *Nature Climate Change* 11 (2): 132-136.

Andrea Hyldig og Stine Thidemann Faber

Mænd, maskuliniteter og klimakrise: en international litteraturgennemgang¹

Mænd ser ud til at engagere sig mindre i klimakrisen og i den grønne omstilling end kvinder. I artiklen dykker vi ned i et udvalg af centrale studier i den forskningslitteratur, der forsøger at finde forklaringer på denne forskel. Ærindet med artiklen er dels at introducere og udfolde forskningsfeltet for den udefrakommende læser, dels at identificere, udforske og kritisk diskutere forskningslitteraturens bidrag.

Nøgleord: maskuliniteter, grøn omstilling, klimaforandringer, kønsnormer

I større danske befolkningsundersøgelser angiver mænd at være mindre villige end kvinder til at ændre deres hverdags- og forbrugspraksisser, blandt andet når det kommer til at sortere affald, reducere madspild og sænke elforbruget (Megafon, 2016; Epinion, 2019). I Klimabarometer 2020 tilkendegav de adspurgte mænd oftere end kvinder, at de i mindre grad var bekymrede over klimaforandringerne. I samme måling fremgik det desuden, at mænd oftere så nye teknologiske løsninger som en vej til at løse klimakrisen, samt at de oftere var afvisende overfor at støtte politiske initiativer rettet mod grøn omstilling (Madsen, 2020). Disse undersøgelser peger på, at mænd og kvinder synes at reagere forskelligt på klimakrisen.

På et mere overordnet plan er forklaringer på, hvad der påvirker individer og/eller grupperes holdninger til og reaktioner på klimakrisen blevet et tema, der i stigende grad optager den samfundsvidenskabelige forskning. I den internationale litteratur på området er der blevet peget på betydningen af fx alder/generation, uddannelse, politisk ståsted, arbejdsmarkedstilknytning og geografisk tilhørsforhold (se fx Weckroth og Ala-Mantila, 2022; Poortinga et al., 2019). En del af denne forskning peger samtidig på betydningen af køn. Også flere internationale undersøgelser konkluderer, at mænd generelt er mindre villige til at ændre adfærd i en grøn retning (Brough et al., 2016; Swim, Gillis og Hamaty, 2020; Desrochers og Zelenski, 2022; Chan, Pong og Tam, 2019), i mindre grad engagerer sig i grøn aktivisme (Culley og Angelique, 2003; Atkinsson, 2014) og oftere ser prisen for klimaafgifter og -tilpasning som urealistisk eller disproportional i forhold til udbyttet (Bush og Clayton, 2023). I kvantitative undersøgelser bekræftes disse kønsforskelle selv efter kontrol for variation af andre

faktorer, såsom uddannelse, alder, indtægt og familiekonstellation, som forskningen ellers har peget på kunne ligge bag (Bush og Clayton, 2023; McCright og Sundström, 2013).

Mens feministiske studier (primært inden for den såkaldte økofeministiske gren) allerede i 1970'erne og herefter begyndte at interessere sig for feministisk miljøpolitik og kvinders involvering i klimakampen, har der hidtil været mindre fokus på at undersøge og forklare mænds mere svingende engagement og involvering (MacGregor, 2009; MacGregor og Seymour, 2017). Dette er dog ved at ændre sig. De senere år er der kommet mere forskning, der udfolder blandt andet de sociale og kulturelle barrierer, der synes at påvirke mænd negativt i relation til den grønne omstilling (se fx Brough et al., 2016; Bloodhart og Swim, 2020; Desrochers og Zelenski, 2022).

Artiklens ærinde

I denne artikel laver vi *et fokuseret litteraturreview* af den forskningslitteratur, der undersøger de opståede diskussioner om mænd og maskuliniteter i relation til klimaforandringer. Vores ærinde er dels at introducere og udfolde forskningsfeltet for læserne, dels at identificere, udforske og kritisk diskutere de studier, der findes på feltet. Litteraturgennemgangen er baseret på følgende tre overordnede forskningsspørgsmål:

1. Hvordan beskriver den tilgængelige forskning mænds adfærd og reaktioner på klimakrisen, og hvordan kobles dette til begreber om maskulinitet(er)?
2. Hvilke mønstre, tematikker og modsætninger kan identificeres i forskningslitteraturen?
3. Hvad kan ifølge litteraturen påvirke og begrænse, men også provokere eller motivere mænd til at engagere sig mere i den grønne omstilling?

Litteraturgennemgangen er baseret på søgninger i ProQuest, Scopus og Google Scholar. I udvælgelsen af litteratur tog vi en række konkrete valg: Vi har udelukkende medtaget artikler (og enkelte bogkapitler) skrevet inden for de human- og samfundsvidenskabelige discipliner (såsom psykologiske, sociologiske og antropologiske studier, økofeministiske og feministiske strukturelle analyser samt kritiske maskulinitetsstudier). Da vi overvejende har fokuseret på at belyse samspillet mellem køn, maskulinitet og klima i et hverdagslivsperspektiv, har vi afgrænset os fra den type (overvejende politologisk) forskningslitteratur, der fokuserer på fx kvinder og mænds ulige repræsentation i de politiske organer, der træffer beslutninger og udformer indsatser i den grønne omstilling. Vi har overvejende medtaget publikationer, der er udgivet i nyere tid. Få publikationer

er fra før 2010, en del er fra perioden 2010-2019, mens størstedelen er udgivet i perioden 2020-2023. Vi har udelukkende udvalgt publikationer, der præsenterer forskning fra vestlige, økonomisk velstående lande, dvs. lande i det globale nord. Det begrundes vi med, at hvor det før har været antaget, at kønsforskellen var global, viser de seneste tværnationale studier, at forskellene mellem mænd og kvinders klimaengagement primært ses i velstående, vestlige lande (Knight og Givens, 2021; Bush og Clayton, 2023). Desuden har de diskussioner om kønsforskelle i det globale syd, der rejses i forskningslitteraturen, en anden karakter. Her fokuseres i højere grad på, hvordan blandt andet fattigdom, familiestrukturer, kønsnormer samt ulige adgang til information og sundhedsydelser påvirker mænd og kvinder i lavindkomstlande forskelligt, når det kommer til klimakrisen og dens konsekvenser. Vi har eksplicit tilstræbt at inkludere forskning fra Norden, selvom forskningsfeltet her er mere snævert. Kvantitative studier er kun medtaget i det omfang, de åbner for at belyse de komplekse sociale og kulturelle faktorer, der former kønsrelaterede adfærdsmønstre og reaktioner. Kvantitative studier, som alene anvender køn som en statistisk baggrundsvariabel, er ikke medtaget (se også Pearse, 2017). Publikationer blev udvalgt i både det omfang, de præsenterer empiriske studier på området og tilbyder teoretiske bidrag til feltet.

Inden vi påbegynder selve litteraturgennemgangen, vil vi gøre opmærksom på to ting. For det første bevæger vi os i det følgende indenfor et binært kønsidentitetsunivers. Dette skyldes, at køn i den identificerede forskningslitteratur overvejende anvender termer som ”mænd” og ”kvinder”. For en gennemgang af studier, der tilgår emnet ud fra et queerperspektiv, se fx Kilpatrick et al. (2023) samt Whitley og Bowers (2023). For det andet skriver vi i artiklen, i tråd med kritiske maskulinitetsstudier, om maskuliniteter i flertal for at understrege, at der findes mange måder at være mand og udtrykke maskulinitet på, samt at dette både kan variere og forandre sig over tid.

Mænd som forbrugere – med særligt fokus på biler og kød

Selvom både kollektive og individuelle reaktioner på klimakrisen kan være meget forskellige, viser undersøgelser på området, at mænd synes at være vanskeligere at få engageret i klimakampen. Dette kan blandt andet handle om, at mange mænd har mere at tabe, i den forstand at de skal foretage mere omfattende livsstilsændringer (Bush og Clayton, 2023). Det konkluderes nemlig, at mænds privatforbrug generelt udleder mere end kvinders, herunder at de kører mere i bil (Bloodhart og Swim, 2020; Simićević, Milosavljević og Djoric, 2016), spiser mere kød (Camilleri et al., 2023), og ifølge studier i nordisk sammenhæng har højere udledninger i relation til deres fritidsinteresser (Sand, 2022).

Forskning i forbrugsvaner har peget på, at især biler er knyttet til køn og identitetsdannelse for mange mænd (se fx Hartig 2000). Ifølge Parent (2023) repræsenterer elbiler en ny og mere bæredygtig valgmulighed, og mænd med en overvejende traditionel eller industriel maskulinitet har oftere negative holdninger til elbiler. I et studie af Tesla beskriver Vivi og Hermans (2022), hvordan bilproducenten orienterer sig mod mandlige forbrugere i forskellige aldre på en differentieret måde. Mens repræsentationer af yngre mænd tillægger de teknologiske grænseflader (fx indbygget touchskærm og køretøjets software) marginal betydning, søger man at nå målgruppen af voksne mænd ved at præsentere Tesla som et teknologisk avanceret køretøj, der udviser en nørdet, maskulin entusiasme for innovation. Vivi og Hermans konkluderer videre, at Teslas høje pris tilbyder særligt middel-/overklassen en maskulinitetsposition, hvor de kan undslippe økokritik uden samtidig at give afkald på for meget. De dyre elbiler frisætter på den ene side de privilegerede Tesla-ejere fra samfundskritik; på den anden side knyttes klimaansvar, bæredygtighed og sikkerhed på vejen sammen med et luksuriøst, iøjnefaldende forbrug.

I et norsk studie af elbiler (ikke kun Tesla) konkluderer Anfinsen, Lagesen og Ryghaug (2019), at den nye elbilkultur i Norden modificerer den tidligere overvejende maskuline konnotation af bilejerskab. I interviews med elbilejere finder de fortsat, at elbilen knyttes sammen med en maskulin fascination af ny teknologi. Men de møder også modfortællinger, der "afkønner" sådanne forestillinger, og hvor elbilen (i modsætning til fossildrevne biler) snarere beskrives som en hybrid konstruktion, der appellerer ligeligt til mænd og kvinder.

Det er i forskningslitteraturen ikke kun bilejerskab, der er beskrevet som en udpræget maskulint kønnet praksis. I en større rapport om køn og klimaadfærd i Norden opsummerer Sand (2022), at betydningen af kønsnormer afspejler sig tilsvarende tydeligt i relation til mænd og kødforbrug. Dette er måske ikke overraskende med tanke på, hvor ofte kønsstereotype sætninger såsom "kød er mandens kraft" eller "rigtige mænd spiser kød" fortsat indgår som en del af hverdags sproget i Norden. Flere andre studier har da også dokumenteret, at kød i mange vestlige kulturer stadig er stærkt associeret med maskulinitet, hvilket menes at udgøre en del af årsagen til, at mænd er mindre villige til at skære ned på deres kødforbrug (Beardsworth et al., 2002; Ruby og Heine, 2011). En beslægtet tendens ses i flere internationale studier, der blandt andet konkluderer, at mandlige veganere (og miljøforkæmpere i det hele taget) ofte opfattes som mindre mandige eller fremstilles som homoseksuelle (som *birds and bunny boys*) (Bloodhart og Swim, 2020; se også Browarnik, 2012).

I et australsk studie konkluderer Camilleri et al. (2023) tilsvarende, at det for mænd på en vegetarisk burgerrestaurant var en gennemgående bekymring,

at andre mænd ville gøre nar af eller nedgøre dem for ikke at spise kød (se også Gal og Wilkie, 2010). Nogle af dem lagde vægt på, at de kun kom på restauranten for deres kærestes skyld. Bogueva, Marinova og Bryant (2022) har i tråd hermed argumenteret for, at man er nødt til at møde mænd, der fastholder at spise kød, på halvvejen, så de ikke får sat spørgsmålstegn ved deres seksualitet, bliver gjort til grin eller står med en oplevelse af, at deres maskulinitet trues, hvis de lever mere grønt.

Ovennævnte studier indikerer, at selvom der findes mange måder at "være mand på", er der nogle maskulinitetsformer, der idealiseres mere end andre. Det er da også en af pointerne i Connells (1995) teori, at der eksisterer et internt hierarki mellem mænd, hvor én maskulinitetsform (begrebsliggjort som den hegemoniske maskulinitet) tildeles forrang. En central pointe fra det teoriapparat er således, at mænd ofte vil stræbe efter at leve op til det, der opfattes som den fremherskende måde at være (en rigtig) mand på, da de ellers frygter at møde sociale sanktioner (Christensen, 2019).

Den del af litteraturen, der peger på, at fremherskende maskulinitetsidealer kan fungere som en social/kulturel barriere for grøn omstilling, kan desuden relateres til forskning i mænds sundhedsadfærd mere generelt. Her er en af konklusionerne, at hegemoniske maskulinitetsidealer kan afholde mænd fra at gå til lægen og gøre dem mere risikovillige i forhold til egen krop og helbred (fx pga. fortællinger om, at "rigtige" mænd undertrykker følelser og undlader at vise sårbarhed) (Bloksgaard et al., 2015). Samtidig kan mænds større risikovillighed måske også have en positiv betydning for viljen til at prøve nyt? I hvert fald konkluderer Videbæk og Grunert (2017), at mænd i Norden oftere end kvinder er mere åbne for at spise insekter som en vej til et proteinindtag med et lavere klimaaftryk end kød.

Specifikt i forhold til de studier vi har præsenteret omkring fx forbrugsvaner, er det samtidig en vigtig pointe, at der mangler flere undersøgelser af mænds faktiske hverdagspraksisser. MacGregor og Seymour (2017) argumenterer for dette med henvisning til, at vi ikke alene kan basere konklusionerne på selvrapporterede praksisser. En iboende pointe er, at måden, vi undersøger adfærd på (herunder hvordan vi stiller spørgsmål), kan være "kønnet" og dermed skævvride resultater og konklusioner. Dubuisson-Quellier og Gojard (2016) påpeger desuden, at der findes klimavenlige praksisser, som ikke nødvendigvis fortolkes som klimavenlige af forbrugerne selv, og ifølge Garnelo-Gomez, Money og Littlewood (2022) er nogle forbrugere *accidentally sustainable* (dvs. bæredygtige ved et tilfælde). Disse forbrugere rapporterer ikke selv at leve bæredygtigt, men træffer ikke desto mindre bæredygtige valg i hverdagen. Pointen fra denne litteratur er, at vi bør have et kritisk blik for, hvorvidt de mulige sammenhænge

mellem køn og ”grønne handlinger”, som beskrives i dele af forskningslitteraturen, også kan tolkes på andre måder. Måske er flere mænd, end undersøgelserne viser, faktisk optaget af klimaforandringerne, men vælger ikke at kategorisere deres adfærd som ”grøn”?

Frygten for at blive set som feminine

Forskning har peget på, at den såkaldte *grøn-feminine stereotyp* kan være med til at påvirke mænds klimaengagement. Både Brough et al. (2016) og Desrochers og Zelenski (2022) argumenterer for, at mænds modvilje mod at ændre forbrugsvaner kan handle om deres frygt for at blive set som feminine pga. en stærk kulturel association mellem femininitet og det at ”være grøn”. Swim, Gillis og Hamaty (2020) konkluderer da også, at individer, der engagerer sig i klimavenlige handlinger, tilskrives feminine træk. Det gælder både adfærd, der beskrives som overvejende feminint konnoteret (deres eksempel er at tørre tøj på tørresnor) og mere maskulint konnoteret adfærd (fx bilvedligehold). Men faktisk gælder det også den mere kønsneutrale form, såsom at åbne vinduer i stedet for at bruge aircondition.

I et amerikansk studie om forbrugsadfærd konkluderer Brough et al. (2016), at de mandlige deltagere nedskalerede deres intention om at ville købe miljøvenlige produkter, hvis de på forhånd oplevede, at deres kønsidentitet var blevet ”truet” (deltagerne blev bedt om at forestille sig, at de modtog et lyserødt gavekort med blomster på fra en gruppe kollegaer, som de skulle bruge i en butik). Deltagerne var her mindre tilbøjelige til at gå efter et mere ”grønt” forbrugsvalg. Hvis mændene omvendt, forud for spørgsmålet, var blevet bekræftet i deres maskulinitet (de blev fortalt, at en analyse af deres håndskrift klart viste, at de skrev som en mand), var de efterfølgende mere tilbøjelige til at ville købe et mere ”grønt” produkt, her afløbsrens. Selvom det kan diskuteres, hvilken afløbsrens der nogensinde vil være en rigtig ”grøn” løsning, peger resultaterne på en signifikant forskel ud fra et, alt andet lige, typisk scenarie for en forbruger i en tid med klima- og miljøudfordringer, nemlig valget mellem en dårlig eller en mindre dårlig løsning. Flere af studierne peger på, at ”kønsidentitetstruslernes” effekt afhænger af, hvor meget personen som udgangspunkt identificerer sig med sit køn. Det vil sige, at mænd, som identificerer sig som meget maskuline mænd, i højere grad bliver identitetsmæssigt påvirket af ”feminine trusler”. Her peger Bush og Claytons (2023) studie på, at mænd, som i høj grad identificerer sig med deres køn, udviser mere modstand mod den grønne omstilling. I en nordisk rapport konkluderer Sand (2022) tilsvarende, at det ikke er alle mænd, der er mindre villige til at ændre forbrugeradfærd, men først og fremmest de mænd, der er mest optaget af at blive opfattet som ”rigtige” mænd.

Forklaringen på, at nogle mænd undlader at ændre adfærd i en mere grøn retning, kan altså ifølge ovennævnte studier skyldes, at mænd søger at beskytte deres maskulinitet. Med afsæt i dette argumenteres der i dele af forskningslitteraturen for, at der for at engagere flere mænd i den grønne omstilling skal skabes en slags "re-branding" af klimakampen, herunder at få grønne handlinger til at fremstå som *mindre* feminine og *mere* maskuline (Brough et al., 2016; Desrochers og Zelenski, 2022). Her er en del af argumentet desuden, at det vil være muligt at få flere mænd med på vognen, hvis den grønne omstilling frames på måder, som vurderes at være mere relevante for dem (fx fokus på økonomiske investeringsmuligheder, teknologisk innovation eller konkurrence). Denne form for "kønnede" marketingbaserede diagnoser og løsningstilgange er imidlertid blevet kritiseret for at være håndlangere for *greenwashing*-kampagner og for at tilpasse sig traditionelle maskulinitetsidealer i stedet for at gøre op med dem (se fx Meriläinen, Moisander og Pesonen, 2000).

Klimaskepsis, klimabenægtelse og klimavrede

McCright og Dunlap (2011) har konkluderet, at ældre, hvide, konservative mænd i vestlige lande rapporterer om lavere niveauer af bekymring for klimaændringer samt modstand mod at indføre reguleringer i klimatilpasningens navn. De kalder dette fænomen for *the conservative white male effect* (se Krange, Kaltenborn og Hultman (2019) for et nordisk studie af samme fænomen). Ifølge McCright og Dunlap er den klimaskepsis, som disse mænd repræsenterer, udbredt, fordi de ikke ønsker reguleringer, der påvirker de sociale, politiske og økonomiske hierarkier, de som gruppe nyder godt af (se også McCright, 2010).

I en svensk sammenhæng har Anshelm og Hultman (2014) peget på, at klimabenægtende mænd ofte tager afstand til dem, de anskuer som *the fancy people*, ud fra idéen om at folk, der går op i klimaet, er en elitær og eksklusiv gruppe, som lever fjernt fra "almindelige" menneskers liv. Anshelm og Hultman peger på, at selve idéen om klimaforandringer og de politiske ændringer, der lægges op til, på mange måder udfordrer en traditionel eller industriel maskulinitet og relaterede måder at retfærdiggøre en bestemt levevis på. De påpeger, at dette kan ses som en strategi til at beskytte og bevare særlige livsstile og identiteter (se også Barla og Bjork-James, 2021). Et sådant perspektiv kan være med til at forklare, hvorfor der hos nogle grupper af mænd opstår vrede og modstand mod beslutninger i den grønne omstillings navn. Ifølge Hultman (2017) må vi som en del af den grønne omstilling derfor arbejde på at skabe *exit politics* for sådanne mænd, blandt andet ved at tilbyde dem et værdigt alternativ til klimaskadelige praksisser knyttet til deres maskulinitet.

Når det kommer til klimabenægtelse, er den maskuline yderlighed i blandt andet kritiske maskulinitetsstudier blevet beskrevet som *petromaskulinitet* (Daggett, 2018), dvs. en optagethed af at dyrke sin maskulinitet gennem forenende praksisser, hvor fossile brændstoffer indgår. Daggett konkluderer, at nogle maskuline identiteter forbliver ”oliegennemblødte”. Petromaskulinitet er ikke blot klimabenægtende (denial), men klimanægtende (refusal) og er tæt sammenkoblet med vrede og synlig modstand: “Refusal is active. Angry. It demands struggle” (Daggett, 2018: 71). En destruktiv praksis, som nævnes flere steder i litteraturen, er *rolling coal*, hvilket ifølge Nelson (2020) kræver, at man ændrer på en dieselmotor, så den forbruger mere brændstof og larmende udsender store, sorte røgskyer. Både Daggett og Nelson fremhæver, at fossildrevne mænds måder at dyrke maskulinitet på ikke handler om en fejl i videnskabelig kommunikation eller mangel på indsigt og fornuft, men bedst kan forstås som et ”begær” rettet mod en bestemt livsstil samt en afvisning af de politisk korrekte og elitære typer, som ikke skal fortælle dem, hvordan de skal leve deres liv. Her bliver det tydeligt, at klimakrisen er en del af en bredere politisk kulturkrig.

Anden forskning peger på, at også en orientering mod konkurrence samt en generel modstand mod forandring er mere udbredt hos de mænd, der er skeptiske overfor klimavidenskaben. Efter oversvømmelserne i det sydlige Alberta i 2013 fandt Milnes og Haney (2017), at mændene i deres studie var mindre tilbøjelige til at sige, at det, at de havde oplevet voldsomme oversvømmelser i eget lokalområde, ændrede deres syn på klimaspørgsmålet. Det er interessant, idet der i klimadiskussioner ellers ofte peges på, at grunden til, at klimaforandringer ikke kan vække stort nok engagement, er, at truslen opleves som for abstrakt eller ikke umiddelbart mærkbar nok. Men her ses, at en katastrofal oversvømmelse ikke nødvendigvis får mændene i Alberta til at ændre holdning til klimaforandringer. Milnes og Haney argumenterer for, at der er noget andet på spil for disse mænd, nemlig at modstand mod forandring er en integreret del af deres maskulinitet. De fandt desuden, at flere af mændene orienterede sig imod et (maskulint) konkurrenceaspekt, hvor de selv (og vesten i det hele taget) blev fremstillet som ”vindere”, fordi de var mere miljøvenlige og bedre stillede end mindre udviklede lande. Mændene vægtede med andre ord mere, om de var ”bedre” eller ”værre” end andre, og hvad der af hensyn til klimaet kunne gøres for at undgå fremtidige oversvømmelser. Samtidig indtog mange af mændene en *tragedy of the commons*-indstilling (“if Canada doesn’t pump it, produce it, somebody else will”, 2017: 269), og sideløbende afskrev de klimaforkæmpere som naive og urealistiske. Mændenes egen konkurrenceprægede *tragedy of the commons*-tilgang bliver her set som en rationel og realistisk måde at forholde sig til problemet på.

Bush og Clayton (2023) peger samtidig på, at det ikke kun er et spørgsmål om identitet, når nogle mænd er kritiske overfor den grønne omstilling. Det handler også om, at flere mænd end kvinder har ansættelsesforhold, der er afhængige af den fossile industri, fordi de arbejder med blandt andet byggeri, transport, olie, kul og minedrift. Disse mænds modstand bygger således på en meget konkret og realistisk frygt for, hvad fremtiden bringer for dem og deres erhverv. I den forstand står de overfor *både* identitetsrelaterede konsekvenser, såsom tab af en værdsat arbejdsidentitet og (maskulin) selvforståelse, og helt konkrete, materielle eller spatiale omkostninger i form af lavere indtægt, tab af job eller udgrænsning af visse typer af lokalsamfund.

Også i andre dele af forskningslitteraturen fremhæves det, at klimaforandringer skaber en særlig sårbarhed hos mænd, når deres erhverv eller produktion sættes under pres. Dette gælder blandt andet landmænd i forbindelse med tørke eller oversvømmelse af afgrøder. I et studie af australske landmænd konkluderer Alston (2012), at traditionelle forståelser af maskulinitet (beskrevet som blandt andet modvilje mod forandring samt mod at søge hjælp) er medvirkende til, at selvmord er hyppigere hos denne gruppe. Andre studier peger på, at også alder/generation påvirker reaktionerne. I en undersøgelse af mandlige mælkeproducenter finder Coldwell (2007), at traditionelle maskulinitetsidealer kan bremse overgangen til et mere bæredygtigt landbrug, også hos yngre landmænd, men han finder samtidig eksempler på, at der hos denne gruppe er et kollektivt ønske om at samarbejde for at opnå et højere niveau af bæredygtighed. Således var de unge landmænd mere optaget af at tale sammen, at dele bekymringer og at hjælpe hinanden. Coldwell finder, at selvom det kan skabe modstand, når klimakrisen udfordrer de gængse måder at gøre tingene på, kan den samtidig fungere som katalysator for rekonfigurationer af eksisterende maskulinitetsidealer, fx i retning af mere dialogorienterede konstruktioner af maskuline identiteter.

Teknologioptimisme og økomoderne maskulinitet

I diskussioner af hvad der kan påvirke mænds klimaengagement, nævnes også tendensen til såkaldt *teknologioptimisme*, dvs. troen på, at de negative konsekvenser af klimaforandringerne i industrialiserede samfund kan eller vil blive løst gennem teknologiudvikling.

Swim, Gillis og Hamaty (2020) har peget på, at mænd generelt har en tendens til at vælge videnskab-business argumenter, eller det som de simpelthen kategoriserer som maskuline argumenter, når de taler om klimaforandringer i modsætning til fx argumenter baseret på etik og retfærdighed, som de kategoriserer som feminine argumenter. Denne tendens kan være betydningsfuld for mænds måder at engagere sig i den grønne omstilling på, fordi forestil-

lingen om, at “hvis vi venter, fikser teknologien klimakrisen af sig selv”, kan fungere som en retfærdiggørelse for ikke at engagere sig (nok) i de strukturelle forandringer, som klimakrisen kalder på. Bechtoldt et al. (2021) fremhæver tilsvarende, at teknologioptimisme kan betragtes som en mere subtil form for klimabenægtelse. Selvom teknologi ganske vist spiller en vigtig rolle i at dæmme op for klimaforandringerne, advarer Bechtoldt et al. mod, at en for optimistisk tro på teknologiske fremskridt kan reducere viljen til at skabe de nødvendige adfærdsændringer. For eksempel konkluderer Gardezi og Arbuckle (2020, i Bechtoldt et al., 2021) i deres studie af amerikanske landmænd, at en stærk overbevisning om potentielle teknologifremskridt påvirkede landmændenes interesse for og vilje til at ændre arbejds gange i en mere klimevenlig retning, som kræver mere end blot at tage en ny teknologisk avanceret maskine i brug.

Pointen i nogle af disse studier er, at teknologioptimisme kan bidrage til, at selv mænd, der som udgangspunkt er overbevist om, at klimakrisen er et virkeligt og vigtigt problem, er mindre tilbøjelige til at gå ind for de strukturelle ændringer, som er nødvendige for at begrænse de skadelige effekter af klimaforandringerne. Andre har dog peget på, at den maskuline teknologioptimisme ikke altid er en ulempe, da et sådant perspektiv også kan føre til større åbenhed hos forbrugerne. Således viser en rapport fra Nordisk Ministerråd (2022), at mænd i højere grad end kvinder tager nye grønne teknologier (såsom solpaneler) i brug, og en OECD-undersøgelse (2023) konkluderer, at villigheden til at spise kunstigt fremstillet kød er større hos mænd (og hos de mere privilegerede i det hele taget). Dette kan netop hænge sammen med en fascination af og en håbefuldst indstilling overfor ny teknologi.

I en svensk kontekst peger Hultman (2013) samt Anshelm og Hultman (2014) på, at der er opstået en ny form for maskulinitet: *den økomoderne maskulinitet*. Ifølge Anshelm og Hultman (2014) er teknologioptimisme ofte en central ingrediens i denne maskulinitetsform. Funderet i idealer om rationalitet, naturvidenskab og industriel modernisering, men nu med anerkendelse af de menneskeskabte klimaforandringer, skubber den tidligere perioders maskuline måder at retfærdiggøre menneskets dominans over naturen til side. Men samtidig med at den økomoderne maskulinitet anerkender klimakrisens menneskeskabte realiteter, støtter den op om den ubæredygtige, vækstfokuserede politik, som ligger til grund for selve krisen. Dette kan, anfører Anshelm og Hultman, resultere i en manglende vilje til at acceptere, hvor omfattende strukturelle forandringer samt forandringer i livsførelse hos rige mennesker i Vesten der er nødvendige.

Et illustrativt eksempel på økomoderne maskulinitet finder blandt andre Fleming (2021) hos mandlige geoingeniører. Denne gruppe foreslår progressive, invasive og hypermaskuline teknikker til at afkøle planeten, fx at skyde

sulfat eller reflekterende nanopartikler ud i atmosfæren, gøre skyerne tykkere og hvidere eller stimulere algevækst i havet. Konsekvenserne for de komplekse økosystemer regnes ikke for den helt store forhindring. Fleming argumenterer for, at et gennemgående træk ved de mandlige geoingeniører er en form for supermandskompleks bestående af lige dele storhedsvanvid og selvbedrag. I dele af forskningslitteraturen (se fx Vivi og Hermans, 2022) beskrives mænds relation til teknologi som en slags *kærlighedsaffære*, og der skrives sågar om *teknocerotik*. I en feministisk kritik af geoingeniørvidenskab konkluderer Buck, Gammon og Preston (2014), at denne tilgang er udtryk for en menneskelig intervention i atmosfæren, hvor målet ikke er at nedbringe eller undgå drivhusgasemissioner, men derimod at håndtere og manipulere niveauerne for drivhusgas.

Omsorgsorientering og ”grønne” mænd

Indenfor klimaforskningen er der i nyere tid kommet fokus på samspillet mellem forældreskab og klimaengagement. Her anvendes *eco-parenting* som et begreb, der beskriver en form for forældreskab, hvor klimabevidsthed og bæredygtige praksisser opleves som centrale. I sådanne studier (se fx Howard, 2023) knytter mødres og fædres forståelse som ansvarlige og omsorgsfulde forældre an til ønsker om at skabe en bedre og mere bæredygtig fremtid for deres børn.

I et nordisk studie konkluderer Sand (2022), at interesse for klima og bæredygtighed kan kobles til, hvem der påtager sig det primære ansvar for det huslige arbejde samt omsorgsforpligtelser i hjemmet og samtidig opfatter denne form for opgavevaretagelse som vigtig. Konklusionen lyder, at en omsorgsorientering hos både mænd og kvinder fremmer bæredygtig livsstil, snarere end køn i sig selv. I de husstande, hvor mænd har det primære omsorgsansvar, er de oftest også primus motor for bæredygtig omstilling i familien. Rent teoretisk har Elliot (2016) beskrevet dette som en *omsorgsorienteret maskulinitet*, hvor maskulinitet og omsorg knyttes sammen med henvisning til, at det at udvise omsorg får omsorgsorienterede mænd til at føle sig ansvarlige, kompetente, stolte, værdsatte, og dette ses især i relation til omsorgen for børn.

Ekholm (2020) finder ligeledes i et svensk studie, at mænd, der er fædre, bekymrer sig mere om klimaændringer, end mænd, der ikke er fædre (de bekymrer sig dog stadig mindre end kvinder, der er mødre). Hunter, Riggs og Augoustinos (2017) har dog argumenteret for, at mænds omsorgsorientering ikke nødvendigvis resulterer i en afvisning af hegemonisk maskulinitet; snarere ser disse mænd udforskningen af deres omsorgsfulde side som en mulighed for at genforhandle, hvilke aspekter af hegemonisk maskulinitet de ønsker at blive associeret med, og hvilke de ønsker at tage afstand fra.

I en australsk kontekst har Robinson (2021) undersøgt, hvordan klimaaktivistiske mænd forhandler køn og maskulinitet. Hun finder blandt andet, at disse mænd ofte har en høj grad af institutionaliseret kapital, fx i form af uddannelse, og at mange skaber en særlig branding af klima og miljø som et spørgsmål om at have en rationel og videnskabelig snarere end en følelsesmæssig tilgang. Dermed undgår mændene på sin vis den grøn-feminine stereotyp og præsenterer deres engagement på en måde, så de ikke taber ansigt eller udelukkes fra mere traditionelle maskuline fællesskaber. Modsat finder hun også, at de miljøvenlige fællesskaber skaber et rum, hvor der i højere grad er plads til alternative maskulinitetsformer, og hvor mænds engagement i klimaspørgsmålet knytter an til en dyb forbundethed med naturen omkring dem.

I et studie af klimaengagerede mænd i en svensk kontekst introducerer Hultman (2017) begrebet *økologisk maskulinitet*, der ifølge ham ses hos mænd, der mener, at vi skal arbejde for en systemisk transformation af kapitalistiske og markedsorienterede logikker samt tage et radikalt opgør med tidligere måder at organisere samfundet og hverdagslivet på. Hultman præsenterer økologisk maskulinitet som en maskulinitetsform, der både accepterer klimaudfordringerne og er åben, nyskabende og engageret i at arbejde for en mere bæredygtig og retfærdig verden. Hvor den økomoderne maskulinitet, jf. tidligere, betragter naturen som noget, der kan domineres og styres, opfatter mænd med den økologiske maskulinitet ifølge Hultman menneskets samspil med naturen som ikkedominerende. Der er en implicit, omend tydelig kapitalismekritik i den økologiske maskulinitet, hvilket ifølge Hultman giver håb om en fremtid, hvor maskulinitet, proklimaorientering samt bæredygtighed kan eksistere side om side.

Opsamling og diskussion

Formålet med denne artikel har været at præsentere et udvalg af den forskningslitteratur, der indtil nu har belyst forholdet mellem mænd, maskuliniteter og klimaforandringer. Vi er eksplicit gået efter at identificere mønstre, tematikker og modsætninger i den udvalgte litteratur samt at udfolde, både hvad der ifølge litteraturen kan påvirke og begrænse men også provokere eller motivere mænd til at engagere sig mere i den grønne omstilling.

I det følgende vil vi opridsede brede mønstre og tendenser fra den litteratur, vi har identificeret. Disse er ikke nødvendigvis fuldt dækkende for pluralismen i forskningsfeltet, men repræsenterer alene et forsøg på at opsummere hovedtræk. Dele af den præsenterede forskning fokuserer overvejende på *forskelle mellem kønnene* (ofte operationaliseret som mænd og kvinder), mens andre dele af forskningen er mere optaget af at studere *forskelle mænd imellem*, herunder

karakteristika ved forskellige grupper af mænd og deres måder at gøre maskulinitet på i relation til klimakrisen.

Nogle af de mere psykologisk stemte studier går en eksperimentel vej og finder, at grønt forbrug og grøn adfærd i relation til private husholdninger generelt associeres med femininitet (fx Brough et al., 2016; Desrochers og Zelenski, 2022). Heraf fremgår det, at fremherskende maskulinitetsidealer kan påvirke, og potentielt modarbejde, mænds vilje til at justere deres forbrugeradfærd i en mere grøn retning, ligesom den grøn-feminine stereotyp kan afholde mænd fra klimatilpasning, fordi de frygter at blive set som feminine. Fortolkningen her er blandt andet, at mænds mindre vilje til grøn omstilling skal forstås som et forsøg på at beskytte deres kønsidentitet. Her kommer kønnet så at sige ”i vejen”, eller kønsnormerne danner en barriere, som Desrochers og Zelenski formulerer det, for en grøn omstillingsproces. I dele af denne litteratur synes køn at blive anset som en faktor, der kan adskilles fra andre variable, ligesom der kan være en tendens til at rammesætte problemet (som et spørgsmål om blandt andet uhensigtsmæssige forbrugsmønstre) på en måde, der ender med at fokusere på omstilling af individuelle handlinger, og hvor de bagvedliggende samfundsmæssige strukturer træder mere i baggrunden. Dertil peger denne litteratur på visse løsningsforslag (blandt andet en opfordring til mere maskulin framing eller marketing af grønne produkter), der på sin vis repræsenterer en noget ”forbrugsfokuseret” og løsrivet forståelse af, hvordan kønsidentiteter og -relationer måtte spille sammen med klimakrisen.

De mere sociologiske og antropologisk stemte undersøgelser (fx McCright og Dunlap, 2011; Milnes og Haney, 2017; Bush og Clayton, 2023) peger blandt andet på, at der nok er visse bagvedliggende, strukturelle årsager til, at mænd i vestlige og økonomisk velstillede lande oftere ser omkostningerne ved den grønne omstilling som større end andre grupper. Her er pointen blandt andet, at fossilafhængighed i samspil med traditionelle maskulinitetsidealer kan have en betydning for niveauet af *environmental reflexivity*, som Milnes og Haney (2017) omtaler det. I denne type litteratur er det samtidig en pointe, at modvilje mod grøn omstilling kan forstås som en slags identitetsbeskyttelse, dvs. et forsøg på at holde fast i en levevis eller ”et selv”, der opleves at være truet, eller en måde at afvise det sociale ubehag eller den skam, der er forbundet med at blive udgrænset som ”forkerte” i fremtidens mere grønne samfund. En sådan pointe er på mange måder i tråd med Beck (1992), der allerede tidligt skrev, at det genererer nye skurke ud af gamle helte, når mennesker i stigende grad bliver bedømt, vurderet og holdt offentligt ansvarlige for deres forurenende handlinger og klimaaftryk.

De mere økofeministiske og feministiske strukturelle analyser af sammenhængen mellem køn og klima bygger ofte på en præmis om, at de dominerende kulturelle institutioner er bygget og udviklet på en måde, som opvurderer, udtrykker og ligefrem inkarnerer et særligt ideal om maskulinitet (Twine, 2021: 119, i Pulé og Hultman, 2021; Fleming, 2021; Buck, Gammon og Preston, 2014). Flere steder forholder denne litteratur sig kritisk til forslaget om, at grønt forbrug bør markedsføres på en måde, som tilgodeser de herskende maskulinitetsidealer, som det fremlægges i nogle af de psykologiske og marketingorienterede studier. Det er fordi, de idealer, som knytter sig til den herskende eller hegemoniske maskulinitet (Connell, 1995), i en økofeministisk ramme ses som en grundlæggende *årsag* til, at klimaet overhovedet er i kritisk tilstand. Blandt de løsningsforslag, der peges på, er at ændre maskulinitetsidealene samt at sikre flere kvinder i magtfulde positioner.

Kritiske maskulinitetsstudier har bidraget med flere vigtige indsigter i relation til mænds reaktioner på klimaforandringer. Dels har denne type forskning peget på, at visse former for traditionelle og industrielle maskuliniteter kan være forbundet med et højere forbrug af ressourcer, ligesom manglende klimaengagement er blevet koblet sammen med en opfattelse af, at det er ”feminint” eller et udtryk for svaghed at bekymre sig om miljøet (fx Daggett, 2018; Nelson, 2020; Hultman, 2013, 2017; Anselm og Hultman, 2014). Selve diagnosen af klimakrisen som forårsaget og vedligeholdt af ”usunde” maskulinitetsidealer er dog også blevet kritiseret for at overse vigtige aspekter. Blandt andet peger de kritiske maskulinitetsstudier også på mænds potentiale og betydning i den grønne omstilling og nuancerer dermed forståelsen af, hvordan køn og maskulinitet påvirker mænds forhold til klimaforandringer. Dele af denne litteratur peger fx på, at klimaskepsis eller varianter af klimabenægtelse i nogle tilfælde også kan fungere som katalysator for rekonfigurationer eller genforhandling af eksisterende maskulinitetsidealer. Denne dobbelthed er også relateret til beskrivelsen af mænds teknologioptimisme, der både kan fungere som en barriere mod at ville foretage de nødvendige tilpasninger og delvist åbne op for at skabe de forandringer, som klimakrisen kalder på.

På tværs af dele af den udvalgte litteratur på feltet – som en tværgående faktor der ikke lader sig afgrænse til bestemte discipliner – er et skærpet blik på de ofte multiple og krydsende uligheder, der kan påvirke individers og gruppers klimaengagement. I dele af litteraturen er dette tilgangen, når forståelsen af køn relateres til andre sociale kategorier og til magt og indflydelse på et mere strukturelt niveau. Det ses blandt andet i de mere sociologiske og antropologiske tilgange, der zoomer ind på mænd i særlige beskæftigelser (Coldwell, 2007) eller på særlige lokaliteter (Milnes og Haney, 2017), og i Anshelm og Hultmans

(2014) kritiske maskulinitetsstudier, hvor forskellige maskulinitetsidealer ses som knyttet til forskellige grupper af mænd, og det økomoderne ideal som mest udtalt hos hvide, vestlige mænd med magt. Her fastholdes fokus på, hvordan sociale kategorier i spil påvirker grupper og individers handlemuligheder og syn på klimakrisen. Intersektionelle studier understreger samtidig vigtigheden af at undgå essentialistiske faldgruber (se fx Kaijser og Kronsøl, 2014; Ryder, 2018). Fremfor at overfokusere på betydningen af køn fremhæver de nødvendigheden af at skærpe blikket for variationer, nuancer og forandringspotentialer indenfor og på tværs af køn og andre forskelssættende sociale kategorier. Netop fordi det i deres optik er heri, der findes muligheder for reel forandring.

Note

1. Denne artikel udspringer af et forskningsprojekt finansieret af Det Frie Forskningsråd (bevillingsnummer: 1127-00319B).

Litteratur

- Alston, Margaret (2012). Rural male suicide in Australia. *Social Science & Medicine* 74 (4): 515-522.
- Anfinssen, Martin, Vivian Anette Lagesen og Marianne Ryghaug (2019). Green and gendered? Cultural perspectives on the road towards electric vehicles in Norway. *Transportation Research Part D: Transport and Environment* 71: 37-46.
- Anshelm, Jonas og Martin Hultman (2014). A green fatwā? Climate change as a threat to the masculinity of industrial modernity. *NORMA: International Journal for Masculinity Studies* 9 (2): 84-96.
- Atkinson, Lucy (2014). Green moms: The social construction of a green mothering identity via environmental advertising appeals. *Consumption, Markets and Culture* 17 (6): 553-572.
- Barla, Josef og Sophie Bjork-James (2021). Introduction: Entanglements of anti-feminism and anti-environmentalism in the far-right. *Australian Feminist Studies* 36 (110): 377-387.
- Beardsworth, Alan, Alan Bryman, Teresa Keil, Jackie Goode, Cheryl Haslam og Emma Lancashire (2002). Women, men and food: The significance of gender for nutritional attitudes and choices. *British Food Journal* 104 (7): 470-491.
- Bechtoldt, Myriam N., Alexander Götman, Ulf Moslener og Pieter W. Pauw (2021). Addressing the climate change adaptation puzzle: A psychological science perspective. *Climate Policy* 21 (2): 186-202.
- Beck, Ulrich (1992). *Risk society: Towards a new modernity*. 1. udg. London: SAGE Publications Ltd.

- Bloksgaard, Lotte, Ann-Dorte Christensen, Sune Qvotrup Jensen, Claus D. Hansen, Morten Kyed og Kent Jakob Nielsen (2015). Masculinity ideals in a contemporary Danish context. *NORA – Nordic Journal of Feminist and Gender Research* 23 (3): 152-169.
- Bloodhart, Brittany og Janet Swim (2020). Sustainability and consumption: What's gender got to do with it? *Journal of Social Issues* 76: 101-113.
- Bogueva, Diana, Dora Marinova og Christopher Bryant (2022). Meat me halfway: Sydney meat-loving men's restaurant experience with alternative plant-based proteins. *Sustainability* 14 (3): 1290.
- Brough, Aaron, James Wilkie, Jingjinc Ma, Matthew Isaac og David Gal (2016). Is eco-friendly unmanly? The green-feminine stereotype and its effect on sustainable consumption. *Journal of Consumer Research* 43 (4): 567-582.
- Browarnik, Brooke (2012). Attitudes toward male vegetarians: Challenging gender norms through food choices. *Psychology Honors Papers* 25.
- Buck, Holly Jean, Andrea R. Gammon og Christopher J. Preston (2014). Gender and geoengineering. *Hypatia* 29 (3): 651-669.
- Bush, Sarah og Amanda Clayton (2023). Facing change: Gender and climate change attitudes worldwide. *American Political Science Review* 117 (2): 591-608.
- Camilleri, Lauren, Peter Gill, Jessica Scarfo og Andrew Jago (2023). Resolving the masculinity dilemma: Identifying subtypes of male meat consumers with latent profile analysis. *Food Quality and Preference* 108: 104890.
- Chan, Hoi-Wing, Vivien Pong og Kim-Pong Tam (2019). Cross-national variation of gender differences in environmental concern: Testing the sociocultural hindrance hypothesis. *Environment and Behavior* 51 (1): 81-108.
- Christensen, Ann-Dorte (2019). Maskuliniteter, magt og intersektionalitet. *Politica* 51 (1): 19-38.
- Coldwell, Ian (2007). New farming masculinities: "More than just shit-kickers", we're "switched-on" farmers wanting to "balance lifestyle, sustainability and coin". *Journal of Sociology* 43 (1): 87-103.
- Connell, Raewyn W. (1995). *Masculinities*. Cambridge: Polity Press.
- Culley, Marci R. og Holly L. Angelique (2003). Women's gendered experiences as long-term Three Mile Island activists. *Gender & Society* 17 (3): 445-461.
- Daggett, Clara (2018). Petro-masculinity: Fossil fuels and authoritarian desire. *Millennium* 47 (1): 25-44.
- Desrochers, Jessica og John Zelenski (2022). Why are males not doing these environmental behaviors? Exploring males' psychological barriers to environmental action. *Current Psychology* 42: 25042-25060.
- Dubuisson-Quellier, Sophie og Séverine Gojard (2016). Why are food practices not (more) environmentally friendly in France? The role of collective standards and sym-

- bolic boundaries in food practices. *Environmental Policy and Governance* 26 (2): 89-100.
- Ekholm, Sara (2020). Swedish mothers' and fathers' worries about climate change: A gendered story. *Journal of risk research* 23 (3): 288-296.
- Elliott, Karla (2016). Caring masculinities: Theorizing an emerging concept. *Men and Masculinities* 19 (3): 240-259.
- Epinion (2019). Kvinderne er mest klar til at kæmpe for klimaet. *Rapport for Interseorganisationen Synergi*, Pressemeldelse, My News Desk.
- Fleming, James Rodger (2021). Excuse us, while we fix the sky: WEIRD supermen and climate intervention, pp. 501-513 i Paul Pulé og Martin Hultman (red.), *Men, masculinities, and Earth: Contending with the (m)Anthropocene*. Waterville: Palgrave Studies in the History of Science and Technology.
- Gal, David og James Wilkie (2010). Real men don't eat quiche: Regulation of gender-expressive choices by men. *Social Psychological and Personality Science* 1 (4): 291-301.
- Gardezi, Maaz og J. Gordon Arbuckle (2020). Techno-optimism and farmers' attitudes toward climate change adaptation. *Environment and Behavior* 52 (1): 82-105.
- Garnelo-Gomez, Irene, Kevin Money og David Littlewood (2022). From holistically to accidentally sustainable: A study of motivations and identity expression in sustainable living. *European Journal of Marketing* 56 (12): 3272-3312.
- Hartig, Kate (2000). Claiming the freeway: Young male drivers in pursuit of independence, space and masculinity. *Journal of Interdisciplinary Gender Studies* 5: 36-50.
- Howard, Lisa (2023). *Where "green" parenting meets climate activism: Understanding the affective, political, generative, but challenging 'space in-between' of radical eco-parenting*. Dissertation. Department of Sociology, University of Edinburgh.
- Hultman, Martin (2013). The making of an environmental hero: A history of ecomodern masculinity, fuel cells and Arnold Schwarzenegger. *Environmental Human* 2: 83-103.
- Hultman, Martin (2017). Exploring industrial, ecomodern, and ecological masculinities, pp. 239-252 i Sherelyn MacGregor (red.), *Routledge handbook of gender and environment*. London: Routledge.
- Hunter, Sarah C., Damian Riggs og Martha Augoustinos (2017). Hegemonic masculinity versus a caring masculinity: Implications for understanding primary caregiving fathers. *Social and Personality Psychology Compass* 11 (3): e12307.
- Kaijser, Anna og Annika Kronsell (2014). Climate change through the lens of intersectionality. *Environmental Politics* 23 (3): 417-433.
- Kilpatrick, Claire, Kieran Higgins, Seth Atkin og Stephan Dahl (2023). A rapid review of the impacts of climate change on the queer community. *Environmental Justice*, 10. juli.

- Knight, Kyle W. og Jennifer. E. Givens (2021). Gender and climate change views in context: A cross-national multilevel analysis. *The Social Science Journal (Fort Collins)* 1-18.
- Krange, Olve, Bjørn P. Kaltenborn og Martin Hultman (2019). Cool dudes in Norway: Climate change denial among conservative Norwegian men. *Environmental Sociology* 5: 1-11.
- MacGregor, Sherilyn (2009). A stranger silence still: The need for feminist social research on climate change. *The Sociological Review* 57 (2_suppl): 124-140.
- MacGregor, Sherilyn og Nicole Seymour (red.) (2017). Men and nature: Hegemonic masculinities and environmental change. *RCC Perspectives: Transformations in Environment and Society* 4.
- Madsen, Mikael Bellers (2020). *Klimabarometeret 2020*. CONCITO, Danmarks Grønne Tænk tank.
- McCright, Aaron (2010). The effects of gender on climate change knowledge and concern in the American public. *Population and Environment* 32: 66-87.
- McCright, Aaron M. og Riley E. Dunlap (2011). Cool dudes: The denial of climate change among conservative white males in the United States. *Global Environmental Change* 21 (4): 1163-1172.
- McCright, Aaron M. og Aksel Sundström (2013). Examining gender differences in environmental concern in the Swedish general public, 1990-2011. *International Journal of Sociology* 43 (4): 63-86.
- Megafon (2016). *Kvinder er mere klimabevidste end mænd*. Rapport for Dong Energi, Pressemeldelse, CSR, Forum for Bæredygtig Forretning.
- Meriläinen, Susan, Johanna Moisander og Sinikka Pesonen (2000). The masculine mindset of environmental management and green marketing. *Business Strategy and the Environment* 9 (3): 151-162.
- Milnes, Travis og Timothy J. Haney (2017). "There's always winners and losers": Traditional masculinity, resource dependence and post-disaster environmental complacency. *Environmental Sociology* 3 (3): 260-273.
- Nelson, Joshua (2020). Petro-masculinity and climate change denial among white, politically conservative American males. *International Journal of Applied Psychoanalytical Studies* 17: 282-295.
- Nordisk Ministerråd (2022). *How climate policies impact gender and vice versa in the Nordic countries*. Temanord 2022:507.
- OECD (2023). *How green is household behaviour?: Sustainable choices in a time of interlocking crises*. Paris: OECD Publishing.
- Parent, Mike C. (2023). Masculinity contingency and consumer attitudes toward electric vehicles. *Psychology of Men & Masculinities*. Advance online publication.
- Pearse, Rebecca (2017). Gender and climate change. *WIREs: Clim Change* 8: e451.

- Poortinga, Wouter, Lorraine Whitmarsh, Linda Steg, Gisela Böhm og Stephen Fisher (2019). Climate change perceptions and their individual-level determinants: A cross-European analysis. *Global Environmental Change* 55: 25-35.
- Robinson, Lola Faran (2021). *Doing, redoing, and undoing masculinity in environmentalism*. Wheaton: Wheaton College.
- Ruby, Matthew B. og Steven Heine (2011). Meat, morals, and masculinity. *Appetite* 56 (2): 447-450.
- Ryder, Stacia S. (2018). Developing an intersectionally-informed, multi-sited, critical policy ethnography to examine power and procedural justice in multiscale energy and climate change decisionmaking processes. *Energy Research & Social Science* 45: 266-275.
- Sand, Jimmy (2022). *Climate, gender and consumption: A research overview of gender perspectives on sustainable lifestyles*. TemaNord 2022:553.
- Simićević, Jelena, Nada Milosavljević og Vladimir Djoric (2016). Gender differences in travel behaviour and willingness to adopt sustainable behaviour. *Transportation Planning and Technology* 39 (5): 527-537.
- Swim, Janet, Ash Gillis og Kaitlynn Hamaty (2020). Gender bending and gender conformity: The social consequences of engaging in feminine and masculine pro-environmental behaviors. *Sex Roles* 82 (1).
- Twine, Richard (2021). Masculinity, nature, ecofeminism, and the “Anthropo”cene, pp. 117-133 i Paul Pulé og Martin Hultman (red.), *Men, masculinities, and Earth: Contending with the (m)Anthropocene*. Waterville: Palgrave Studies in the History of Science and Technology.
- Videbæk, Pernille N. og Klaus G. Grunert (2017). *Forbrugerinteresse i at spise insekter: Litteraturstudie og surveyundersøgelse*. Aarhus: DCA - Nationalt Center for Fødevarer og Jordbrug, Aarhus Universitet.
- Vivi, Matteo og Anne-Mette Hermans (2022). Zero emission, zero compromises: An intersectional, qualitative exploration of masculinities in Tesla’s consumer stories. *Men and Masculinities* 25 (4): 622-644.
- Weckroth, Mikko og Sanna Ala-Mantila (2022). Socioeconomic geography of climate change views in Europe. *Global Environmental Change* 72: 102453.
- Whitley, Cameron T. og Melanie M. Bowers (2023). Queering climate change: Exploring the influence of LGBTQ+ identity on climate change belief and risk perceptions. *Sociological Inquiry* 93 (3): 413-439.

Carsten Bagge Laustsen

Oplyst falsk bevidsthed. Et essay om individuelle barrierer mod effektiv klimahandlen

Klimakrisen er en af vor tids største udfordringer. Det er det store flertal af politikere enige om – i Danmark såvel som i udlandet. Og det synspunkt bakker størstedelen af befolkningen også op bag. Det til trods ser vi, at man stadig halter langt bagefter de udledningsmål, vi selv har sat. Hvis vi skal forstå dette, må vi kikke på barrierer – institutionelle såvel som individuelle. Artiklen fokuserer alene på de individuelle og spørger, hvorfor klimabevidsthed ikke følges op af klimahandlen, altså en mere klimavenlig livsstil. Artiklen fokuserer på den stor midtergruppe, som ikke benægter klimaudfordringen (benægterne) og heller ikke engagerer sig politisk i kampen for forandringer (aktivister). Artiklen hævder, at denne midtergruppe er karakteriseret ved en tilstand af ”oplyst falsk bevidsthed”. Man er bevidst om udfordringerne og eget ansvar, men samtidig insisterer man på at leve livet, som man altid har gjort. Problemet er ikke viden, men handling. Den ”falske bevidsthed” manifesterer sig i vores praksis. Der fokuseres først på følelsernes betydning for dette og ikke mindst på, hvordan man gennem moralsk afkobling kan mindske kognitiv dissonans. Det leder videre til en diskussion af psykosociale mønstre, som understøtter vores praksis og ikke mindst vores insistensen på nydelse. Endelig diskuteres, hvordan en grøn identitet i sig selv kan være en måde, hvorpå ens passivitet i forhold til klimaspørgsmålet kan legitimeres.

Nøgleord: klimahandlen, kognitiv dissonans, moralsk afkobling, ideologi, oplyst falsk bevidsthed

Vi lever på én måde, og vi tænker på en anden, som er uforenelig hermed. Vi har lært at håndtere parallelle verdener. Det er en færdighed, en livskunst (respondent i Norgaard, 2011: 5).

Vi står med klimakrisen overfor en kolossal udfordring, måske den største i menneskehedens historie, og vi har indtil nu, må vi erkende, systematisk fejlet i at finde en bæredygtig løsning. Man kan søge forklaringer af dette på et makroniveau – fx i form af olieindustriens interesser, staters free-riding, vækstparadigmets primat og meget andet – men der er også en række mikroforklaringer. Og man kan opstille et katalog over disse og fx argumentere for, at

politologien i højere grad burde inddrage dem i en analyse af de politiske mulighedsbetingelser. I 60'erne og 70'erne var et slogan, at "det private er politisk", og dette slogan blev løftestang for blandt andet politisk at tematisere kønsroller og kvinders "dobbeltarbejde". Sloganet giver også mening i dag, men nu som en tematisering af den politiske betydning af individuelle forbrugsvalg og mere generelt af vores livsform. Der findes mange analyser af borgeres politiske holdningsdannelse i relation til klimaspørgsmålet, men artiklen her forsøger at gå skridtet bagom disse og tilføje et yderligere forklaringslag, der er mere sociologisk, og som dermed fokuserer mere på levet liv end på refleksivt dannede og eksplicitte politiske holdninger.

Grundlæggende kan man sondre mellem individuelle barrierer på to niveauer. For det første barrierer som har udgangspunkt i et bevidst individs præferencer og valg og altså i denne sammenhæng eksplicit opslutning til eller afstandtagen fra den nødvendige klimatilpasning. Det er det niveau, vi normalt vil se som politisk. Når man her kan markere en modstand, kan det have udgangspunkt i, at det, som for individet er rationelt, ikke nødvendigvis er det for kollektivet, eller at den kalkule, som individet opstiller, er defekt. Og man kunne i relation til det sidste nævne tre forhold: At den information, som ligger til grund for ens stillingtagen, er mangelfuld og selektiv, at ens ideologiske orientering betyder, at visse forhold tillægges vægt, og andre ikke, eller simpelthen at man som individ har en materielt funderet interesse i at afvise den nødvendige forandring og omlægning af ens liv. Det, som er fælles for disse tre ting, er, at udgangspunktet er vores bevidste valg, og at det i alle tre forhold handler om en eksplicit tematisering af bæredygtighedsproblemer eller rettere afvisning, omgåelse eller undgåelse af dem.

For det andet er der barrierer, som er mere indirekte, det vil sige barrierer, som handler om vores livsførelse mere generelt, og som ikke nødvendigvis indebærer et aktivt og bevidst fravalg af bæredygtige løsninger. Det er disse barrierer, jeg her i artiklen vil fokusere på. Vi taler her om ting, som er grundfæstede i vores hverdagspraksis, men som vi ofte ikke forholder os refleksivt til. I denne sammenhæng er det endvidere relevant at inddrage en række psykosocialt udviklede og opretholdte mønstre i individers forhold til hinanden og til deres omgivelser generelt. Jeg vil fremhæve tre: vores forestillinger om og forventninger til normalitet, til normal, hverdagslig livsførelse; vores dannelse af individuelle (politiske) identiteter med afsæt i forestillinger om "os" og "dem"; og vores konstruktion og legitimering af praksisser knyttet til fornøjelse, nydelse og begær.

Antropologen Karen Marie Norgaard hævder, at borgerne i den norske bygd, som hun kalder Bygdaby, og hvor hun gennem et år lavede etnografiske studier, var veloplyste om klimaforandringerne. Borgerne kunne blandt andet se, at

der igennem flere år havde manglet sne på løjperne, og at skiindustrien derfor var presset, og de fulgte med i medierne og hørte her ofte om den globale opvarmnings konsekvenser. Problemet var ikke, at de ikke havde information eller havde forvrænget information, men snarere at de "led" af det, den tyske filosof Peter Sloterdijk (1988) har kaldt *oplyst falsk bevidsthed*: De ved det meget vel, men gør det alligevel ... Man ved meget vel, at klimaforandringerne er alvorlige, og man ved også, at ens praksisser bidrager til at forstærke dem, men alligevel insisterer man på at leve, som man altid har gjort. Det var den slovenske filosof og sociolog Slavoj Žižek (1989), som populariserede dette begreb, og man kan sige, at det, denne artikel gør, er at folde denne forståelse ud i en diskussion af individets måde at håndtere klimaspørgsmålet på.

Analytisk fokuseres der på én ud af tre grupper af individer. I det ene ekstrem har vi klimabenægterne, der fornægter problemet og derfor heller ikke handler for at løse det. I det andet ekstrem har vi dem, som både erkender problemet og handler efter det, klimaaktivister m.m. Og i den store midte har vi så folk, som accepterer, at der er klimaforandringer, og at de er meget alvorlige. Men de handler ikke derefter. De forsætter med at leve, som de altid har gjort, og som om denne udfordring ikke fandtes. Det er denne gruppe, jeg i artiklen vil have fokus på.

Artiklen her fokuserer på barrierer og ikke på, hvordan vi overkommer dem. I den forstand kan den synes pessimistisk, men det er altså primært en analytisk afgrænsning. Hvis man imidlertid skulle forsøge at overkomme disse barrierer, vil jeg netop argumentere for, at den gruppe, jeg skriver om i artiklen her, er den mest relevante. Aktivisterne er allerede vundet for sagen, mens klimabenægterne næppe lader sig flytte og i hvert fald ikke af de samme grunde som den her udvalgte gruppe. Og endelig er benægterne måske ikke et forsvindende mindretal, men de er i hvert fald så få, at det ikke er her, løsningen ligger.

Grundet sit fokus på hverdagslivet snarere end på ekspliciterede politiske holdninger trækker artiklen primært på etnografiske undersøgelser af "klimaspørgsmålet" og især på Kari Marie Norgaards berømte studie af Bygdaby fra 2011. Denne empiri er rygraden i mit argument, men begreberne er ikke nødvendigvis hendes. Jeg vil løbende også trække på andre undersøgelser, og jeg vil, hvor det er relevant og befordrende for diskussionen, supplere med danske eksempler og yderligere teoretiske lag af forklaringer. Empirien er altså primært nordisk, men logikkerne kan givet identificeres i en videre kontekst. Man kan ikke sige, at folk i Norden ikke er upåvirkede af klimaforandringerne, i Bygdaby rammes skiturismen blandt andet, men det er trods alt sådan, at man stadig kan leve nogenlunde, som man altid har gjort det. Der er for individerne ikke

tale om en direkte og eksistentiel trussel. I de lande, hvor der foreligger en sådan, øgrupper i Stillehavet fx, ser situationen naturligvis meget anderledes ud.

Artiklen falder i fire dele. Først fokuseres der på forholdet mellem følelser og viden i relation til klimaspørgsmålet. Det leder herefter til en diskussion af måder, hvorpå kognitiv dissonans kan håndteres, altså måder hvorpå en erkendt, men ubehagelig viden kan ”parkeres”, så den ikke er ”forstyrrende”. Dette er baggrunden for det tredje afsnit, som forsøger at indkredse betydningen af at opretholde en normalitet eller mere teknisk formuleret at beskytte vores habitus mod udfordringer. Dette afsnit giver blandt andet et socialpsykologisk og evolutionspsykologisk bud på, hvorfor vi ikke tillader, at denne normalitet udfordres. Endelig slutter vi som et sidste lag med at spørge, hvordan vi trods denne insisteren på normalitet kan forstå os selv – og måske endda præsentere os selv – som progressive og klimabevidste. En ”grøn” identitet kan i sig selv blive en form for moralsk afkobling.

Viden og følelser

Udtryk som ”global opvarmning” og ”klimaforandringer” fremkalder stærk affektiv respons hos respondenter, der bliver konfronteret med spørgsmål, hvori de indgår. Det samme gør billeder, fx af sultne isbjørne, som kan associeres med disse problemkredse (Lorenzoni et al., 2006: 266). Grundene kan utvivlsomt være mange: en følelse af generelt ubehag ved at blive konfronteret med noget truende, en følelse af afmagt og handlingslammelse eller en følelse af frygt for konsekvenserne for en selv og ens familie.

Vi har lært, at følelserne kan lede os på vildspor, og bag den talemåde ligger forestillingen om, at det politisk og samfundsmæssigt optimale nås med et roligt og køligt sind. Vi bør søge alle relevante oplysninger, og først når alle forhold er vejet mod hinanden, kan vi uhildet træffe en klog beslutning. Titlen på opfølgeren til Bjørn Lomborgs gennembrudsbog siger det hele: ”Cool it” (2010). Henvisningen er ikke til nødvendigheden af skrappe og øjeblikkelige tiltag, som skal nedkøle den ophedede klode. Den er derimod rettet mod de politiske beslutningstagere, ja os allesammen, som Lomborg mener bør forholde sig til bæredygtighedsproblemerne på en mere kold og rationelt kalkuleret måde. ”Lad os pakke følelserne væk og fokusere på, hvad der rent faktisk har en effekt. Hvis ikke vi gør det, ender vi med at bruge vores penge på en ikke rationel måde.” Nogenlunde sådan lyder argumentet.

En første kommentar må her være ”naturligvis”. Man bør søge alle tilgængelige oplysninger og vælge den vej, hvor vi får størst mulig bæredygtighed for pengene. Et muligt svar til Lomborg vil imidlertid her være, at det har vi netop ikke gjort. Der skydes konsekvent under målet. Mere principielt og fundamen-

talt: Sagen er, at vores følelser ikke nødvendigvis leder os mod et overdrevent fokus på bæredygtighedsproblemer, men snarere væk fra dem. Forholdet mellem følelser, rationalitet og handling er mildest talt kompliceret. Følelser kan både understøtte og blokere nødvendig handling.

De stærke affektive reaktioner, som informationer om bæredygtighedsproblemer mødes med, kan føre til politisk mobilisering og handling, hvis vi ser det i et makroperspektiv, eller livsoplægning i retning af en mindre energitugt og generelt mere bæredygtig levevis, hvis vi ser på det i et mikroperspektiv. Men det kan også, og det sker nok oftere, føre til apati, klimaangst, stimulere os til at forsøge at undgå informationer – og korresponderende følelser – som vi finder ubehagelige. At følelser skulle føre til excessiv klimahandlen kan måske være rigtigt i nogle tilfælde, men for de fleste vil det være lige omvendt.

Og det var præcis, hvad Lorenzoni og hendes gruppe fandt. Respondenterne kunne forholde sig til bæredygtighedsproblemerne. Der var altså en bevidsthed om, at disse eksisterer, men de blev aldrig til mere end abstrakte problemer. Norgaard (2011) når samme konklusion i sit studie: Først afkobler man de lokalt oplevede problemer, fx manglende sne på skiløjperne, fra generelle klimaspørgsmål (og i forlængelse heraf vejret fra klimaet – det første optager folk intenst, mens man undviger spørgsmål om det andet), og dernæst afkobler man spørgsmålet om klimatilpasning fra spørgsmålet om eget levet liv. Disse spørgsmål ses som nationale politiske spørgsmål og ikke som et spørgsmål om det lokale og om individuel livsførelse. Andre må tage sig af det.

Hvis vi ser på klimaforskningen fra 80'erne og frem og særligt den, som tematiserede befolkningens holdning til og deltagelse i klimatilpasningen, har en central tanke været, at problemet var manglende information, selektiv informationsindhentning, kognitiv bias, en manglende evne til at overskue kompliceret og abstrakt videnskabeligt stof og vanskeligheder i at forholde sig til usikkerhed og langsigtede effekter (Norgaard, 2011: 64). Hvis blot de vidste, altså havde den bedste viden om bæredygtighedsproblemerne, ville de reducere deres elektricitetsforbrug, rejse mindre med fly til udlandet, købe flere lokale varer osv.

Tesen om den manglende viden om bæredygtighedsproblemer kan ikke helt afvises. Thomas Brewer (2005) og Matthew Nisbet og Teresa Myers (2007) konkluderer fx på basis af surveys og meningsmålinger, at der i 80'erne i USA var en udbredt tendens til at sammenblende spørgsmålet om global opvarmning og hullet i ozonlaget (som påkaldte sig meget opmærksomhed i 80'erne). Og hvis man går frem til i dag, ser man ofte en sammenblanding af spørgsmål om vejret og klimaet. Meget er dog sket siden, og hvis vi ser bort fra benægtelserne, er der udbredt enighed om, at global opvarmning sker, at den er resultatet af en stigende koncentration af CO₂ i atmosfæren som følge af afbrænding af

fossile brændstoffer, skovrydning, husdyrbrug m.m. Spørgsmålet er her måske ikke så meget, om vi har denne viden, men mere om vi forstår alvorligheden af den, altså omfanget og dybden af problemet, og om vi har evnen til at tænke de nødvendige afledte implikationer af denne viden, herunder konsekvenser for individet selv.

Klima toppede vælgernes prioritering over politiske problemstillinger ved folketingsvalget i 2019, der derfor også blev kaldt et klimavalg. Denne position blev fastholdt frem til december. Ved en måling 7. april 2020 var klima faldet ned som kun det tredjehøjeste prioriterede problem efter henholdsvis udlændinge og sundhed (Holstein, 2020). Og med krig i blandt andet Ukraine og Gaza må vi forvente, at det i dag er gledet endnu længere ned. Der er i øvrigt systematisk forskel på blokkenes prioritering af problemer. Således mente kun 4 pct. af blå bloks vælgere, at klimadagsordenen var den vigtigste.

Lad os her nøjes med en generel pointe, som ikke handler om emneejerskab, men vedrører det forhold, at klimabekymringen ikke synes at korrespondere til problemets omfang. Bekymringen burde være stigende gennem hele perioden i takt med, at informationer om problemets stigende alvorlighed blev tilgængelig. Det burde vi netop forvente, hvis vi var rationelle. Det sker imidlertid ikke, og det peger på, at vores prioriteringer i høj grad bestemmes af, hvad der diskuteres i medierne og af politikerne.

Vi taler, som nævnt tidligere, ofte om, at vi er i følelsernes vold, og at disse følelser leder os væk fra rationalitetens vej. Nyere forskning i følelser understreger imidlertid, at vi på den ene side vælger eller regulerer, hvilke følelser vi vil lade fylde hos os, og på den anden side følger, hvad den amerikanske sociolog Arlie Hochschild (1983) kalder for følelsesnormer. Hvis vi tager det første først, så hævder Morris Rosenberg (1991), at der er tre rationaler i vores "valg" af følelser: Vi vælger følelser, som er instrumentelle, altså som gør det muligt for os at opfylde det, vi ønsker for vores liv. Vi er samtidig hedonister og vælger, kunne man sige, følelser, vi nyder at have, og undgår dem, som fremkalder ubehag. Og endelig tilvælger vi følelser, som er socialt accepterede, og fravælger eller undertrykker dem, som ikke er.

Der er altså en normativitet, som har betydning for, hvad vi føler, og ikke mindst for, hvor og hvornår vi tillader os at have disse følelser. Dette tredje aspekt er netop det, som Hochschild kalder for følelsesnormer. Disse siger generelt noget om, hvilke følelser som er socialt accepterede. Og mere præcist, hvad disse følelser kan omfatte, hvor intense vi tillader dem at være, hvor længe man kan have dem og ikke mindst i hvilke sammenhænge. En følelsesnorm siger noget om, hvad man bør føle i specifikke sammenhænge og situationer.

I hvilke sammenhænge er det passende eller upassende at udtrykke bekymring for den globale opvarmning? Norgaard finder blandt andet, at spørgsmål om klimaudfordringen undgås der, hvor den indebærer et ubehag, altså hvor den omsættes til et spørgsmål om individuelt ansvar og forpligtelse. Snakken om disse emner er kun passende, der hvor den holdes på et abstrakt og uforpligtende grundlag uden direkte konsekvenser for (og bebrejdelse af) individet. Hun finder også, at det anses som upassende at tematisere udfordringen i forbindelse med smalltalk og i lokalpolitik. Hvor smalltalk helst skal være uforpligtende og ligegyldigt (funktionen er ikke selve informationen, der overbringes, men det at binde sociale bånd) og ikke fremkalde ubehag, er normen i det politiske liv i bygden, at man ikke politisk skal forholde sig til noget, som man ikke lokalt kan gøre noget ved (Norgaard, 2011: 99).

Et mere radikalt bud på, hvordan følelsesnormer fungerer, kommer fra Ellen Langer (i Norgaard, 2011: 91). Vi vælger ikke blot at have de følelser, som er behagelige og passende, vi ændrer også vores syn på virkeligheden, så disse følelser bliver mulige at opretholde. Hvis vi ser optimismen som en følelse snarere end som en prognostisk vurdering af fremtiden baseret på nøgtern viden om den, kan man hævde, at vi netop er optimister, fordi vi derved kan dyrke positive og behagelige følelser og undertrykke negative. Optimismen muliggør en følelse af at være i kontrol, en tro på en lykkebringende fremtid og helt fundamentalt en glæde ved livet. Hvor virkeligheden, den fortidige og samtidige, udøver en vis modstand og kan virke som et korrektiv, er vores syn på fremtiden mere plastisk. Optimisme og pessimisme er således ikke så meget en måde at vurdere fremtidens udfordringer på, som de var udtryk for mentale tilstande. Og der var her et pres for at være optimistisk. Det modsatte – at være pessimistisk – var at gøre folk i dårligt humør.

En respondent, en folkeskolelærer, fortalte Norgaard, at hun selv var pessimistisk, men betonedede, at det kunne hun ikke tillade sig være over for de unge (Norgaard, 2011: 101). En anden respondent, Åse, som er medlem af Amnesty International, giver udtryk for samme følelsesnorm: ”Vi taler om, hvordan det er, men vi kan ikke begrave os i depression, vel?” (Norgaard, 2011: 27). Normen om at være optimistisk findes også bundet til andre lokaliteter end skolen. Når fx folk mødtes efter arbejdet på bar eller til middag i private hjem, var der en klar norm om, at man ikke måtte være for negativ. Disse steder blev set som refugier, hvor man kan slappe af og ”lade batterierne op”, hvilket blev set som uforeneligt med at blive eksponeret for pessimistiske vurderinger af klimatruslen (Norgaard, 2011: 103).

Kognitiv dissonans – og måden vi løser den på

Vi lever så at sige i to verdener eller med to sæt informationer og forestillinger. Med vores egen selektivt forestillede virkelighed og så med den virkelighed, vi bliver konfronteret med, når information om bæredygtighedsproblemer når os. Men begge virkeligheder kan ikke på samme tid være sande og gyldige. Dette dobbelte og modsatrettede pres kalder Leon Festinger (1957) for kognitiv dissonans. Dissonans er ubehagelig, og man forsøger derfor som oftest at undgå den. Og man gør det ved at vende det blinde øje til det ene sæt kognitioner. Denne aktive ignorering af noget, man godt kender til eksistensen af, er skrøbelig og derfor aldrig helt succesfuld.

At ”vende det blinde øje til” eller ”kikke den anden vej” er psykologisk set en kilden sag. Disse fraser indikerer, at vi har adgang til virkeligheden, men at vi vælger at ignorere den, fordi det er bekvemt. Det kan meget vel være et simpelt bedrag: Informationen er tilgængelig og bliver registreret, men giver anledning til en konklusion, som man helt bevidst undviger. ”Viden” kan således være mere tvetydig end som så. Vi er vagt bevidste om, at vi vælger at undvige fakta, men vi er samtidig bevidste om, hvad vi undviger. Vi ved, men på samme tid ved vi det ikke (Cohen, 2001: 5).

Oplysninger registreres, men så heller ikke mere end det. Der sker en filtrering, hvormed de relegeres til et andet register, så de ikke kommer i konflikt med de kognitioner, vi vælger at lade være styrende for vores tanker og handlinger.

Socialpsykologen Albert Bandura (1998) beskriver denne proces som moralsk afkobling. I forhold til Festinger og Cohen kan man sige, at han forholder sig til særlige tilfælde af kognitiv dissonans, nemlig dem, hvor et etisk/moralsk pres lægges på individet. Det at være menneske er, hvis man da ikke er psykopat, konstant at stå overfor moralske fordringer. Overfor vores familie, venner og nærmeste. Men også overfor folk længere væk. Vi kan ikke, og særligt ikke i vores globale og medialiserede samfund, undgå at blive udfordret af hændelser, som også vi kunne gøre noget for at lindre.

Den moralske afkobling falder for Bandura i fire hovedkategorier af retoriske kneb. Man kan for det første undskylde moralsk problematisk handling ved fx at hævde, at det problematiske er nødvendigt for at nå et højere mål, ved at hævde, at andre gør ting, som er værre, eller ved at omtale ens handlinger ved brug af eufemistiske betegnelser. For det andet kan moralsk afkobling ske i form af en fornægtelse af ansvar. Man kan hævde, at andre – fx staten eller andre lande – har større ansvar, eller at ansvaret er delt og derfor fortyndet. For det tredje kan man underspille effekterne af ens handlinger ved at minimere betydningen af

dem, ignorere at der er problematiske konsekvenser eller forvrængte konsekvenserne. Og for det fjerde kan man bebrejde ofret. Det er vedkommendes egen skyld. Eller man kan hævde, at den anden slet ikke har krav på moralsk status. Det sidste vil være et eksempel på dehumanisering.

Bortfiltreringen af ubehagelige kognitioner kan altså ske på mangfoldige måder. Jeg vil nu forsøge at skitsere en række greb, som er centrale for spørgsmålet om (manglende) handling i forhold til bæredygtighedsproblemer. Det er givet, at man ofte benytter flere af disse kneb på samme tid, men i det følgende har jeg forsøgt at skille dem ad. Jeg går altså frem inspireret af Festinger og Bandura, men forsøger at være præcis på, hvordan moralsk afkobling og dermed eliminering af kognitiv dissonans sker i forhold til klimaspørgsmålet.

Det nutidige og det fremtidige

Et ofte anvendt kneb for at mindske den kognitive dissonans i forbindelse med bæredygtighedsproblemer er at sondre mellem de kognitioner, som er væsentlige nu og her, og så dem, der kun har relevans i et fremtidigt perspektiv. Vi ved fx alle, at vi skal dø, og nogle af os vil dø en lidelsesfuld død; det kan vi se, når andre omkring os dør, men disse tanker parkeres, da vi tænker, at en sådan død, vores død, ikke er nært forestående. På tilsvarende måde kan vi se og høre om stadig hastigere afsmeltning af indlandsis, vi konfronteres med historier om oversvømmelser, orkaner og skovbrande, altså radikalt vejr, vi bliver fortalt, at koralrevene dør osv. Men disse kognitioner ses nødvendigvis ikke som relateret til trusler mod os nu og her. Vi kan se dem som tegn på kommende udfordringer og så sætte vores lid til, at vi til den tid har et adækvat modsvar. Man kan måske i forlængelse af Maslow (1943) tale om et behovshierarki, hvor man er så optaget af at løse presserende problemer, at der ikke er overskud til at forholde sig til problemer med længere tidshorisont.

Den norske antropolog Ann Nielsen har interviewet en række unge i Bergen, og hun fandt, at disse unge havde meget svært ved at relatere til fremtiden. Tanker om klimaforandringer blev talt om med den samme distance, som man kan tale om drømme. De blev derfor aldrig til personlige bekymringer (Nielsen, 1999: 190). Evnen og viljen til at forholde sig til fremtiden som en konkret kommende realitet bliver måske styrket med alderen, men selv her gælder det, at man ofte tænker, at frihedsgraderne er større i forhold til at håndtere fremtidige problemer, end de er i forhold til problemer, der opleves som umiddelbare. På denne vis kan vi bevare vores optimisme. Den kognitive dissonans mindskes, hvis nutid og fremtid ikke ses som tæt forbundne. Dissonansen opstår altså først, når nutid og fremtid forbindes. Hvis ikke man gør det, kan man forholde

sig til de to størrelser som to selvstændiggjorte kategorier, og man kan vælge at fokusere på den ene: det aktuelle.

Det lokale og det globale

Vi har som nævnt kognitioner, der peger i retning af voldsomme bæredygtighedsproblemer. De kognitioner, som disse hændelser giver anledning til, er ubehagelige, men man kan lægge en afstand til dem ved at betone, at det er noget, som netop sker i andre lande. Som borgere i fx Danmark vil vi ikke blive så hårdt ramt. Vi kan måske endda glæde os til, at vejret bliver lidt varmere. Så klimaforandringerne registreres, men de arkiveres i kategorien ”international politik”. Skybruddene og de oversvømmede kældre registreres, men de ses primært som udtryk for vejrliget og en uheldig placering af ens hus eller sommerhus.

Konstruktionen af afstand kan finde sted på flere forskellige måder eller bedre i flere registre: Den kan være umiddelbart *fysisk* (det, som sker, sker langt borte, og det påvirker derfor ikke vores liv og velbefindende), *mental* (det, som sker langt væk, virker fremmed og mindre forståeligt end det, som er tættere på) og *moralsk* (vi har større forpligtelse overfor dem, som vi kender, og i forhold til det, som er tæt på). Endelig kan afstanden skabes i forhold til en forestilling om vores *handlingskapacitet*: Vi har ikke mulighed for at hjælpe og påvirke ting, som sker langt væk fra os.

Der er massiv forskning, som understøtter tesen om, at vores opmærksomhed i høj grad rettes mod det lokale og kendte, og at det derfor er vanskeligt at moralisere ting, som sker langt væk (se fx Boltanski, 1999). At det også er en problematik i forhold til klimaudfordringen, understreges af Norgaards feltstudie. Folk var generelt bevidste om udfordringen fra den globale opvarmning, men samtalerne om det forstummede hurtigt. Det blev aldrig rigtigt en global problematik, men mere en tematisering af afledte lokale konsekvenser (Norgaard, 2011: 112).

Ann Nielsen finder i sit interview samme mønster. De unge nordmænd ser den globale opvarmning som et meget væsentligt problem, men føler sig ikke involveret og forpligtet. Der er så meget, man kan bekymre sig om. Og en respondent bruger sågar dette overload af information og forpligtelser som et argument for at bekymre sig mere om familien:

Der er så mange ting at bekymre sig om, så meget information, vi ved så meget om, hvordan ting hænger sammen i verden, på en måde er du forpligtet til at forstå og bekymre dig om det. Jeg tror, det er grunden til, at min familie er blevet stadig vigtigere for mig, mit hverdagsliv, det som er nært (Nielsen, 1999: 184).

Dissonans opstår altså her gennem en overeksponering. Vi må forholde os til det lokale, blandt andet vores familier, men samtidig er der også en bekymring og et ansvar i forhold til det, der er længere væk. Vores ressourcer er begrænsede, og man kan derfor vælge at bruge sin energi i det lokale, da ens handlingspotentiale i forhold til disse globale problemer vurderes som begrænset.

Det håndterbare og det uhåndterbare

En kendt fortælling lyder nogenlunde sådan her. På sin aftentur møder en mand en anden mand. Det ser ud som om, han leder efter noget under en gadelygte. Den første mand spørger, hvad han leder efter, og han svarer sine nøgler. Sammen leder de videre et stykke tid, men de finder intet, hvorfor den forbigående spørger, om den uheldige mand nu er sikker på, at han har tabt nøglerne netop her. ”Nej”, svarer manden, ”dem har jeg formentlig tabt et andet sted, men der er bedre lys til at lede her.”

Relevansen i forhold til problematikken omkring kognitiv dissonans ligger lige for. Vi kaster os over de problemer, vi umiddelbart tænker, vi kan løse, og lader dem fylde, selv om de er pseudoproblemer, mens de mere uhåndterlige problemer skubbes til side. Simple problemer med lette løsninger trumfer komplicerede problemer.

Jon Krosnick og hans kollegaer (2006) fandt, at folk holdt op med at forholde sig til klimaforandringerne, da de ikke umiddelbart kunne se en (let) løsning på dem. Og Norgaard (2011: 58) fandt, at borgerne i bygden forholdt sig distanceret til information om global opvarmning, mens de var meget aktive i forhold til at løse lokale og håndterbare problemer. Folk så sig hjælpeløse overfor et problem, som er voldsomt stort, som kræver samarbejde over landegrænser, og som måske også kræver, at hele samfundsmodellen forandres (Norgaard, 2011: 84).

Det at adskille ”det relevante” fra ”det irrelevante” er en handling, som i høj grad understøttes af sociale normer. Vi lærer disse normer, socialiseres ind i dem, og når de så anvendes, virker de selvfølgelig og logiske (Zerubavel, 1997: 47). En af Norgaards respondenter udtaler fx følgende.

På trods af min viden om mere generelle klimaspørgsmål lever jeg stadig det samme liv ... I hverdagen tænker jeg ikke så meget på det, men jeg ved, at beskyttelsen af miljøet er meget vigtigt ... Jeg har ikke det problem selv; jeg kan ikke gøre noget ved det alligevel (Norgaard, 2011: 4).

Det handler ikke så meget om, at viden afvises, men at man ikke formår at integrere den i ens hverdagsliv og gøre den handlingsanvisende. Klimaspørgsmålet ses som uhåndterbare problemer.

Vejret og klimaet

De fleste kan nok nikke genkendende til, at de, når de ser ud på landskabet, mødes af to typer af kognitioner. Vi ser landskabet, som det fremstår for os umiddelbart. Det kan være et smukt panorama. Men pludselig flyver en fugl forbi, og vores blik rettes straks mod den. Vores kognitive apparat er optimeret til at registrere forandringer (MacLean, 1990). Det er der sikkert en god social-biologisk forklaring på. Vi har tidligere befundet os i mere uvenlige miljøer, hvor behovet for at flygte fra farer har været centralt. Desværre synes denne evne samtidig at betyde, at vi kun fokuserer på symptomer og ikke gransker årsager. Vi forholder os fx til umiddelbare tegn på sygelighed, men sanser ikke de underliggende årsager, som fremprovokerer disse.

Situationen i Bygdaby var, da Norgaard besøgte byen, problematisk for skierhvervet. Sneen var udeblevet flere år i træk, og da landsbyens økonomi i høj grad var bygget op om denne, var folk bekymrede. De talte meget om vejret (den manglende sne), og de koblede også situationen til klimaforandringerne, men det gav ikke anledning til handling af nogen art (Norgaard, 2011: 72). Vejret og klimaet blev forbundet, men på en måde, hvor klimaforandringerne altså blev "reduceret" til en fjern kraft, som bygdens beboere og erhverv var underlagt. På denne måde kunne situationen ikke forbindes med noget, landsbyens beboere havde en indflydelse på. Dette så man også, når situationen for skierhvervet blev diskuteret i byrådet.

Konversationsnormerne i disse politiske møder [i byrådet] fulgte en norm om at fokusere på lokale hændelser i isolation. Denne framing fik årstidens usædvanlige vejr til at fremstå som anekdotisk frem for at forbinde det med større globale mønstre, og det skabte en forestilling om klimaforandringerne som fjerne, som nogle der var sket andre steder og var mindre relevante (Norgaard, 2011: 100).

Det moralsk forpligtende og de som ikke er

Men klimaproblemerne blev naturligvis ikke kun tematiseret i forhold til sne-situationen i Bygdaby. Konstant bliver byens beboere konfronteret med oplysninger om situationen i andre lande, hvor problemerne er større. Som en af verdens største producenter af olie forbindes problemerne naturligt med Norge og norsk erhvervsliv. Man har derfor en forpligtelse. Og det har man naturligvis

også, fordi Norge er et af de lande, som pr indbygger udleder mest CO₂. Denne information er naturligvis ubekvem og fordrer derfor moralsk afkobling.

Denne sker på myriader af måder. En første er ikke at tematisere problemet i forhold til udledninger per capita, men som samlede udledninger. På denne baggrund kan man hævde, at Norges udledning blot er en ”dråbe i havet” og således intet at sammenligne med større landes udledninger, og særligt USA's (Norgaard, 2011: 142). Der er også argumenter om, at Norge producerer olie på en mere miljørigtig måde end andre lande, og at konsekvensen af en begrænsning af denne produktion blot vil være, at mere forurenende producenter vil øge deres produktion og bringe os endnu længere væk fra en løsning af de globale problemer.

En anden form for moralsk afkobling er argumenter om, at Norge er et exceptionelt land, der har en høj grad af etisk kapital. Man uddeler nobelpriser, man har en tradition for at agere fredsforhandlere under internationale konflikter m.m. Man er kendt for at stå for humanistiske værdier. Man ser sig også som et land, hvor folket er i tættere kontakt med naturen. Man går fx gerne i fjeldet (også selv om man må køre 100 km i ens store Volvo for at komme dertil). Med forestillingen om at være naturmennesker følger også en idé om, at man lever et enkelt og ydmygt liv.

De nationale narrative forestillinger, der portrætterer nordmændene som tættere på naturen, egalitære, simple og ydmyge bidrager til at modgå kritik af nordmændene i forhold til deres bidrag til klimaforandringerne og deres olieproduktion (Norgaard, 2011: 142).

De strategier for moralsk afkobling, jeg har beskrevet, har til formål at beskytte individet. Den kognitive dissonans elimineres eller mindskes i hvert fald. Man kan se individet som udsat for et stormvejr af kognitioner. Hvis det ikke skal vælte omkuld, må nogle af disse ignoreres eller måske bedre gøres ufarlige – for kognitionerne er der jo. Anthony Giddens (1991) taler i denne sammenhæng om ontologisk sikkerhed. Individet må væve en puppe omkring sig, der kan fungere som et beskyttende lag. Væves den for stramt, forsvinder vores verdensåbenhed helt og derved også vores mulighed for at være sociale. Og binder vi den for løst, brænder vi sammen. Vi tager for meget ind, og det kan – i relation til klimaspørgsmålet – fx føre til depression eller angst. Puppen gør det muligt for os at opretholde en normalitet. Men hvorfor er det så vigtigt for os? Vi starter med hjernen.

Normalitet

Menneskehjernen er skabt gennem en evolutionsproces, som er mundet ud i et komplekst system af systemer; et netværk uden et ”styrende” centrum. Dette har væsentlig betydning for forståelsen af, hvordan mennesker reagerer på fx ny viden og andre påvirkninger fra omverdenen. Paul MacLeans (1990) teori om den ”tredelede hjerne” giver her en nyttig og enkel forståelsesramme. MacLean beskriver hjernen som opdelt i tre komplekser. Først ”reptilhjernen” som er den evolutionshistorisk ældste. Denne del af hjernen er særligt aktiv i forbindelse med instinktive eller driftsstyrede reaktioner. Evolutionært nyere er ”pattedyrs-hjernen” (også kaldet det limbiske system), som er særligt aktiv i dannelsen af følelsesmæssig respons, empati, (mis)tillid m.m. Omfattende empirisk forskning viser, at processer i det limbiske system har væsentlig betydning for dannelsen af menneskelig adfærd, beslutningstagning, langtidshukommelse m.m. – langt større betydning end hvad der er foreneligt med forestillingen om mennesker som rationelle aktører. Og sluttelig ”menneskehjernen” (hjernebarken) som muliggør logik, kalkule, sprog osv.

Forestillingen om formel menneskelig rationalitet forbindes med disse processer, men teorien indebærer, at vores bevidste forsøg på at beskrive, forstå og begrunde vores egne følelser og indskydelser foregår i en anden sammenhæng end den, de i hvert fald delvist dannes i. I den forstand er vi ikke fuldt gennemskuelige for os selv. Og den rationelt kalkulerende hjerne kan altså ikke forstås som den styrende ”top” i et hierarkisk ordnet system. Fakta og rationel argumentation bestemmer ikke på nogen simpel måde menneskers holdninger og handlinger. Instinkter og følelser – vane, tillid, frygt, begær osv. – spiller en afgørende rolle for, hvordan argumenter, omstændigheder og begivenheder gør indtryk på os og eventuelt driver handling (Medina, 2014).

Hvad betyder et tidssvarende billede af hjernens funktionsmåde for forståelsen af vores håndtering af bæredygtighedsproblemerne? Den afgørende erkendelse er, at tørre fakta eller forskningsviden om fx klimaforandringer eller tab af biodiversitet ikke i sig selv kan forventes at anspore til handling. Kun hvis viden om og konkrete personlige erfaringer med udviklingen afføder en emotionel respons i form af frygt, vrede, dårlig samvittighed osv. hos den enkelte, kan det forventes, at væsentligt anderledes handlinger vil følge efter. Og her er de nævnte problemer skruet sammen på en måde, som umiddelbart gør det meget mindre sandsynligt, at de reelt influerer på vores stillingtagen og handlinger.

Elizabeth Shove (2003) har i en årrække udforsket betydningen af de forestillinger om og forventninger til normalitet, som er indskrevet i utallige hverdagslige valg og praksisformer i moderne samfund. Hun har blandt andet fokus på spørgsmålet om udvikling af bæredygtige livs- og samfundsformer. Analyser

af disse sammenhænge er væsentlige at tage i betragtning, hvis man ønsker at forstå vores manglende handlinger hidtil. Sammenstødet mellem hensynet til en bæredygtig samfundsudvikling og vores ureflekterede forventninger til et godt liv kan give sig udtryk på ganske selvmodsigende vis.

For eksempel kan en markant højnet politisk prioritering af klimaindsatsen i den danske befolkning sagtens gå hånd i hånd med et støt og kraftigt stigende forbrug af personbiler, flyrejser, elektroniske apparater osv. i danske husholdninger. Et forbrug som indiskutabelt har en alvorlig klimamæssig skyggeside. Netop disse former for forbrug er tæt forbundet med vores forestillinger om et ”normalt” liv og om basal livskvalitet, ikke mindst. Det betyder, at de i praksis for mange undtages fra det felt af praksisser og beslutninger i hverdagslivet, som overhovedet kan problematiseres moralsk og politisk – uanset styrken af de rationelle og etiske argumenter, der måtte være for det.

En borger i Bygdaby, Eirik som har levet som missionær i Afrika i en år-række, sætter dette på spidsen og tematiserer det samtidig som en hensyntagen til, at børnene også får mulighed for at leve et ”normalt liv”.

Vi burde ikke forbruge så mange ressourcer, køre så meget eller rejse så meget med fly. Vi ved, at det er noget skidt, da det øger kuldioxidniveauet og skaber en dårligere situation. Men på den samme tid ønsker vi selvfølgelig at tage på ferie. Vi ønsker at tage sydpå, vi ønsker at leve behageligt, et normalt liv som man nu gør i dag. Jeg har haft dårlig samvittighed så mange gange, fordi jeg ved, at jeg burde gøre noget eller gøre mindre af noget. Men på samme tid er der et samfundsmæssigt pres. Jeg ønsker at mine børn og min kone kan opleve de samme positive ting, som deres kreds af venner kan (Norgaard, 2011: 75).

Der er således en lang række områder, som for Eirik er undtaget hans klimansvar.

Det andet eksempel på vigtige psykosociale mønstre vedrører betydningen af metaforer og symbolske markører som medium for dannelse af individuel social og politisk identitet. En central figur i denne forbindelse er George Lakoff, professor emeritus i kognitiv lingvistik. Lakoff (2003) har gennem hele sin karriere udforsket og afdækket, hvordan vi som mennesker først og fremmest vurderer og tager stilling til konkrete emner ved at trække på metaforer og analogier baseret på vores stillingtagen i andre sammenhænge. Specifikt har han analyseret, hvordan personer med en hhv. venstre- og højreorienteret grundholdning kategoriserer og forstår konkrete politiske problemstillinger – herunder hvordan optagethed af klima- og miljøspørgsmål over tid er blevet kodet meget tydeligt som en grundlæggende ”venstreorienteret” attitude

(Lakoff, 2010). Dette på trods af at fx budskabet om truslerne forbundet med klimaforandringer umiddelbart synes at have eksistentiel snarere end fløjpolitisk karakter. Konsekvensen er, at personer, der forstår sig selv og tænker med en højreorienteret referenceramme, ofte vil have vanskeligere ved at acceptere belægget for politiske forslag om væsentlige samfundsmæssige ændringer, når de fremsættes med henvisning til klimaudfordringen.

Argumentet vender dog også den anden vej. George Marshall (2014) pointerer således, hvordan venstreorienterede personer reelt i vidt omfang stiller sig tilfreds med symbolsk "pseudoaktivisme" af beskeden eller slet ingen reel betydning for udviklingen i klimaet, biodiversiteten osv. Det kan fx dreje sig om deltagelse i demonstrationer, underskriftsindsamlinger m.m. og om køb af varer med diverse bæredygtighedscertifikater og godkendelser. Tegneren Anders Morgenthaler har de senere år markeret sig med historien om hans families "klimaomstilling". Et af slagnumrene er købet af en Tesla-elbil, som nu er familiens transportmiddel på rejserne til Sydeuropa i stedet for et klimabelastende fly (Morgenthaler, 2017).

Morgenthalers ræsonnement er, at familien dermed har gjort noget virknings- og fortjenstfuldt. Det er dog en sandhed med modifikationer. Familiens nye ferieform *er* givetvis mindre klimabelastende, men hvor stor er gevinsten? En Tesla Model S' samlede CO₂-aftryk er stort i et livscyklusperspektiv. Massachusetts Institute of Technology fandt fx i et studie fra 2017, at en lille benzibil i visse sammenhænge har et mindre samlet aftryk pr. kilometer end netop denne Teslamodel (Smith, 2020). En stor del af den elektricitet, familien "tanker" på vej gennem Tyskland og resten af Europa produceres fx med brug af kul og andre klimabelastende energiformer. Denne form for handlinger kan, takket være deres symbolske kodning, være egnede til at give den venstreorienterede person en behagelig oplevelse af at have "gjort noget"; markeret en "kant" i forhold til en højreorienteret modpart.

Det sidste sæt af psykosociale mønstre, jeg vil fremhæve, er moderne menneskers kodning og legitimering af forbrug delvist i termer af fornøjelse, nydelse og begær. Dele af forbrugeradfærden i stadig flere lande verden over kan med betydelig ret beskrives med ord, der ellers anvendes til at tematisere afhængighed af narkotika, alkohol osv. (Reith, 2019). Den offentlige debat i mange lande giver måske nok plads til en principiel problematisering af reklamesamfundet – og af den gearing af forbrugeridentitet, der kan siges at følge af markedsføringsbudskabers stadig mere allestedsnærværende karakter. Det er dog vanskeligt at pege på tungtvejende eksempler på, at de principielle overvejelser omsættes i praktisk handling – politisk, lovgivningsmæssig og mellem menneskeligt. Bagved dette kan der desuden siges at ligge forestillinger, som dårligt nok er gen-

stand for principiel problematisering. Vi har reelt ingen principiel forestilling om grænser for individers legitime akkumulation af privat velstand. Vi har ikke noget sprog for en principiel selv begrænsning – har man penge, må man købe og forbruge, uanset hvor mange penge man har.

Som eksemplet Morgenthaler viser, er et af problemerne, at vi faktisk langt henad vejen ser os selv som nogle, der gør noget godt for klimaet. Men dette er som oftest en form for pseudoaktivisme, der understøtter en pseudoidentitet. Denne grønne identitet er kun attraktiv, så længe den er forenelig med opretholdelse af den normalitet, som jeg har beskrevet. Den lægger blot endnu et lag af grønt forbrug oveni.

Interpassivitet – eller hvorfor vi elsker at se *Bonderøven*

Siden 2008 har der, år efter år, været store seertal til realityserien *Bonderøven*. Den startede på DR2, men blev i 2011 flyttet til hovedkanalen DR1. Der skulle bygges oven på succesen som det mest sete DR2-program nogensinde. Serien inviterer seerne til at følge Frank Ladegaard Erichsen og hans families hverdag på Kastaniegården på Djursland. Det gennemgående tema i programserien har i alle årene været familiens erfaringer med at anvende værktøj, redskaber og håndværksmæssige teknikker, som langt tilbage har kendetegnet livet på landet. Det spørgsmål, som rejses, er umiddelbart, hvor langt man kan komme i retning af håndværksmæssig selvforsyning i det moderne samfund; i retning af at vende tilbage en oprindelig, selvberørende livsform.

Hele Frank Erichsens voksne liv synes at have haft denne retning, og i den forstand er en del af årsagen til seriens succes givetvis hans personlige autenticitet og troværdighed. Mange følger sikkert også med for at få konkret inspiration i form af opskrifter, idéer til køkkenhaven osv. Der ligger dog formodentlig mere bag danskernes fascination. *Bonderøven* tilbyder en mulighed for at hengive sig til en tanke om, at man som moderne menneske kan leve et godt liv i en stabil balance med de naturlige omgivelser. Og om at en tilbagevenden til en oprindelig, sundere og mere bæredygtig livsstil er en realistisk mulighed.

Det tankevækkende er, at billedet af det tilsyneladende selvforsynende liv på Kastaniegården kun opretholdes ved hjælp af indholdsleverandør Erichsens honorarer fra DR – efter eget udsagn (Se og Hør, 2017). Det enkle, selvberørende liv på Kastaniegården er dybest set en konstruktion. Familiens liv er i praksis på godt og ondt vævet ind i det omgivende samfund med medier, mobiltelefoner, sundhedsvæsen, skoler, tankstationer, selvangivelser osv. Man ser det bare ikke rigtigt. Det balancerende, lukkede system, som tv-programmerne kan skabe en illusion om, findes naturligvis ikke. Og forestillingen om selvforsyning a la Kastaniegården rummer ved nærmere eftersyn ikke et realistisk bud på en

bæredygtig livsform, som moderne mennesker vil – eller kan – vælge. Birgitte Erhardtsen (2018), journalist og erhvervscommentator på *Berlingske*, formulerer det fx således:

Drømmen om nulvækst og det simple liv illustreres på glimrende vis af det populære DR-program ”Bonderøven”, men som Lars Aagaard [direktør for interesseorganisationen Dansk Energi] så rigtigt siger, var vi meget fattige, hvis vi alle arbejdede så ineffektivt som bonderøven Frank Erichsen. Han og hans familie ville ikke have adgang til sundheds- og skolevæsen og mylderet af ordninger for barsel, arbejdsløshed og sygdom. Bonderøven er helt afhængig af, at andre knokler for at holde velfærdsstaten kørende.

Det er en kritik, som pointerer, at Bonderøven forudsætter og muliggøres af det effektive, moderne samfund – hvis mange goder og tilbud de allerfærreste af programmets seere ville undvære så meget som et øjeblik. Og det er en kritik, der udtales fra et ståsted i det moderne samfund; af dets forsvarere. Bekymringen er, mellem linjerne, at seerne kan miste realitetssansen, når de synker ned i seriens farverige univers af saftigt grønt græs, frugtbar brun muld, sort-hvidt bindingsværk og skyspættet blå himmel.

Bonderøven får samtidig også på puklen af det moderne kapitalistiske samfunds kritikere. Idéhistorikeren Nicolai von Eggers starter samme sted som Erhardtsen: Bonderøven er spundet ind i kapitalismen – ”hvis der ikke var et populært tv-program, og hvis han ikke kunne sælge biodynamisk birkesaft til dyre restauranter i hjertet af Aarhus, kunne Bonderøven ikke eksistere” (von Eggers, 2011: 122) – men programmet muliggør, siger von Eggers, en romantiserende fantasi om at vende tilbage til rødderne og dermed opløse alle det kapitalistiske samfunds eskalerende problemer – stress, fremmedgørelse, gæld, jordudpining, klimaforandringer osv. Det ligger i dette synspunkt, at Bonderøven faktisk rummer en form for kritik af et kritisabelt samfund. Den er blot forfejlet og impotent.

Bonderøven reagerer på klima-fødevarer-bæredygtighedsantagonismen, men han omskriver den, perverterer den. For selvfølgelig er hans løsning umulig – vi kan ikke alle leve som ham – men alligevel finder han nydelse i projektet, som om det var muligt (von Eggers, 2011: 125).

Og de hundredtusinder, der kigger på, inviteres med i denne nydelse pr. stedfortræder, hvorved et reelt samfundskritisk og forandrende potentiale demonteres.

Fascinationen af bonderøven er måske netop størst blandt dem, for hvem denne livsform synes en fjern fantasi. Bonderøven bliver et afløb for vores (mangelende) engagement; for vores (svage) vilje til at leve bæredygtigt. Robert Pfallers (2017) begreb interpassivitet kan her bringe os et stykke videre. Vi kender alle begrebet interaktivitet. Vi kan aktiveres ved fx at klappe ad en forestilling eller kommentere på en artikel, som en avis eller en blogger lægger op på sociale medier. Vi er ikke en del af hovedentreprisen, men vi tilbydes en mulighed for at deltage. Det er ikke sådan, at vi selv er aktive i den betydning, at vi selv tager initiativet. Vi aktiveres gennem den anden. Det er radikalt omvendt, når vi taler om interpassivitet. Der er ganske vist stadig en anden, som muliggør det, vi gør. Vi tager heller ikke selv initiativet, når vi taler om interpassivitet. Men den anden er nu præcis den instans, som muliggør, at vi forholder os *passive*. Gode eksempler er køret i græske tragedier, som græder for os, eller dåselatteren i comedy-serier, som fritager os fra den ”byrde”, det er at grine.

Relevansen i forhold til Bonderøven ligger lige for. Vi kan, ved at se programmet, føle os som en del af en fortælling om bæredygtighed og biodiversitet. Pointen er ikke, at vi reelt ønsker at leve som bonderøven og hans familie. Den er tværtimod, at bonderøven præcis gør det muligt for os at fortsætte med at leve, som vi gør. En væsentlig sondring her er mellem handling og bevidsthed. Vi kan se os som miljøbekymrede, det gør os så varme indeni at se på bonderøven, men denne sympati gør det netop muligt for os at undlade at handle. Hvor kynismen er en attitude, hvor vi forholder os ironisk distancerede til de ”officielle sandheder” (som vi så opretholder i vores praksis), er interpassiviteten det præcis modsatte. Vi identificerer os aktivt, mens vi i vores handlinger udtrykker en ligegyldighed.

Selv om Norgaard ikke anvender begrebet interpassivitet i sit studie, er der dog masser af eksempler på det. Hun påpeger fx, hvordan nordmændene hylder det puristiske, når de dyrker friluftsliv: ”Man ser ofte ældre udstyr anvendt til hike i fjeldet, fra simple rygsække til røde parkacoater, uldbukser og endda træski ... [man] afviser at bruge ’moderne beklædning’ af fx goretex og polypropylen” (Norgaard, 2011: 150). Man kan identificere sig med det grønne og naturlige ved at afsværge goretexprodukterne, men følelsen af derved at have gjort noget for klimaet er falsk. Gennem identifikationen med dem, der lever ”det simple og enkle liv i gamle Norge” (som andre og ikke en selv lever), kan man fastholde passiviteten i forhold til klimaspørgsmålet.

Noget lignende ser man i Danmark, men her er det ikke så meget retroudstyr, som markerer en forestilling om, at man er tættere på naturen og grøn. Man ser flere og flere gå rundt i fritidstøj, fx Fjällräven-bukser og skovmands-skjorter, selv om et moderne storbyliv ikke nødvendiggør forstærkninger på

albuer og knæ. Moden hedder gorpcore. Eller et andet eksempel: Ingen har brug for en firehjulstrukket Landrover i storbyen (som måske signalerer en grøn livsstil, men som udleder CO₂ som nærmest ingen anden bil). Tøjet (eller biler) muliggør en identificering med dem, som lever det enkelte og ”naturlige” liv, men det er netop denne identifikation, som faktisk på sin vis forhindrer os i at komme længere end det.

Med begrebet om interpassivitet kan vi tilføje endnu et lag til analysen af moralsk afkobling som en måde at undgå kognitiv dissonans på. Vi kan simpelthen undgå at føle os forpligtede i forhold til en bæredygtighedsdagsorden ved at se os selv som ”grønne”. Vores identifikation med den grønne livsstil (egen eller andres) kan være et træk, gennem hvilket vi kan undgå at gøre noget selv ved bæredygtighedsproblemerne. Og netop derfor kalder jeg det for en pseudoidentitet. Som nævnt er det formodentlig en strategi, som mest udbredt findes hos folk med venstrefløjssympatier, da denne orientering i højere grad findes kodet i venstrefløjdiskurs. Logikken findes givetvis også på højrefløjen, men altså ikke så dominerende.

Oplyst falsk bevidsthed

Marx beskrev og kritiserede en situation, hvor arbejderne var radikalt fremmedgjorte i forhold til den praksis, de udfoldede. De led af falsk bevidsthed, og det kritiske træk var derfor at oplyse dem om deres sande interesser. Dette perspektiv kan måske synes bedaget, men jeg vil alligevel argumentere for, at forestillingen om, at man kan være ude af trit med det, som er ens sande interesser, er værd at holde fast i. Som art har vi en interesse i aktivt at bekæmpe den globale opvarmning. Få vil afvise det. Men ikke desto mindre ser vi, at man nationalt konstant underpræsterer i forhold til de målsætninger vedrørende udledninger, man selv har sat op. En del af forklaringen er utvivlsomt, at opbakningen bag en effektiv klimaomstilling ikke er der. Modstanden mod vindmøller, højere benzinpriser, eller hvad der ellers bydes på, bliver hurtigt mobiliseret. Artiklen her har givet et bud på hvorfor, og ikke mindst hvordan, hvis man kan sige det sådan.

Problemet er ikke længere falsk bevidsthed, men oplyst falsk bevidsthed. Der er solidt videnskabeligt belæg for, at situationen er meget kritisk, og denne information når også os gennem medierne. Vi ved det godt. Marx tænkte, at oplysningen til arbejderne om deres problematiske situation ville muliggøre en ny bevidsthedstilstand og på ryggen af denne en involvering i revolutionær aktivitet. Med Sloterdijk og Žižeks begreb om ”oplyst falsk bevidsthed” kan vi sætte fingeren på et svagt punkt i denne argumentationskæde. Der er ingen nødven-

dig forbindelse mellem bevidsthed og handling – i hvert fald ikke længere. Man kunne faktisk skærpe det her til sidst. Måske er det endda omvendt.

Jeg har foldet dette ud ved først at betone følelsernes rolle i forbindelse med vores holdninger og handlinger, og hvordan et klassisk fornuftsperspektiv kommer til kort. Det var måske allerede der, Marx' problemer begyndte. Han var udpræget rationalist. Denne initiale pejling dannede baggrund for en diskussion af forskellige strategier, hvor information, som strider mod vores følelsesbestemte grundlag og forstyrrer vores "normalitet", blev sorteret fra. Men på en måde hvor vi er bevidste om disse kognitioner. Vi er ikke som sådan uoplyste. Vi vælger blot, hvilke kognitioner der skal være styrende. Men det kræver en del arbejde at sortere i disse. Tredje led i argumentet handlede om, hvorfor vi har brug for denne sortering. Hvorfor kan vi ikke tolerere kognitiv dissonans? Svaret er dobbelt. Vi er basalt set styret af forestillinger om normalitet og en kodning af denne gennem en række psykosociale mønstre. Når vi afviser den kognitive dissonans, er det fordi, vi derigennem kan opretholde vores normalitet. Og endelig: Denne adfærd bliver så meget desto stærkere, når normaliteten kan kodes som en grøn sådan. En identifikation med det grønne, som det præsenteres i programmer som *Bonderøven*, gør det muligt gennem en pseudoaktivitet og pseudoidentitet at forholde sig passivt til bæredygtighedsdagsordenen.

Litteratur

- Bandura, Albert (1998). Mechanisms of moral disengagement, pp. 161-191 i Walter Reich (red.), *Origins of terrorism, psychologies, ideologies, theologies, states of mind*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Boltanski, Luc (1999). *Distant suffering*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Brewer, Thomas (2005). U.S. public opinion on climate change issues: Implications for consensus building and policymaking. *Climate Policy* 4: 359-376.
- Cohen, Stanley (2001). *States of denial: Knowing about atrocities and suffering*. Cambridge: Polity Press.
- Erhardtson, Birgitte (2018). Bonderøven er helt afhængig af, at andre knokler for at holde velfærdsstaten kørende. *Berlingske*, 15. september.
- Festinger, Leon (1957). *A theory of cognitive dissonance*. Evanston: Row, Peterson.
- Giddens, Anthony (1991). *Modernity and self-identity: Self and society in the late modern age*. Cambridge: Polity Press.
- Hochschild, Arlie Russell (1983). *The managed heart: Commercialization of human feeling*. Berkeley: University of California Press.
- Holstein, Erik (2020). Vælgernes dagsordener: Udlændinge og sundhed overhaler klima. *Altinget*, 19. april.

- Krosnick, Jon, Allyson L. Holbrook, Laura Lowe og Penny S. Visser (2006). The origins and consequences of democratic citizens' policy agendas: A study of popular concern about global warming. *Climatic Change* 77: 7-43.
- Lakoff, George (2010). Why it matters how we frame the environment. *Environmental Communication* 4 (1): 70-81.
- Lakoff, George og Mark Johnson (2003). *Metaphors we live by*. Chicago: University of Chicago Press.
- Lomborg, Bjørn (2010). *Cool it! The sceptical environmentalist's guide to global warming*. New York: Vintage.
- Lorenzoni, Irene, Anthony Leiserowitz, Doria Migue De Franca, Wouter Poortinga og Nick Pidgeon (2006). Scalar strategies in climate-change policies: Debating the environmental consequences of a national gas project. *Environment and Planning. C. Government and Policy* 24 (5): 739-754.
- MacLean, Paul D. (1990). *The triune brain in evolution: Role in paleocerebral functions*. New York: Plenum.
- Marshall, George (2014). *Don't even think about it: Why our brains are wired to ignore climate change*. New York: Bloomsbury.
- Maslow, Abraham H. (1943). A theory of human motivation. *Psychology Review* 50 (4): 370-396.
- Medina, John (2014). *Brain rules: 12 rules for surviving and thriving at work, home and school*. Seattle: Pear Press.
- Morgentaler, Anders (2017). Jeg får det fysisk dårligt af at se en Tigerbutik. Interview, *Politiken*, 22. juli.
- Nielsen, Ann (1999). Where is the future? Time and space as categories in analyses of young people's image of the future. *Innovations* 12 (2): 175-194.
- Nisbet, Matthew og Teresa Myers (2007). The polls – trends: Twenty years of public opinion about global warming. *Public Opinion Quarterly* 71 (3): 444-470.
- Norgaard, Kari Marie (2011). *Living in denial: Climate change, emotions, and everyday life*. Cambridge: MIT Press.
- Pfaller, Robert (2017). *Interpassivity: The aesthetics of delegated enjoyment*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Reith, Gerda (2019). *Addictive consumption: Capitalism, modernity and excess*. London: Routledge.
- Rosenberg, Morris (1991). Self-processes and emotional experiences, pp. 123-142 i Judith Howard og Peter Callero (red.), *The self-society dynamic: Cognition, emotion, and action*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Se og Hør* (2017). DR holder Bonderøven oppe: Kastaniegården løber ikke rundt, 8. april.

- Shove, Elizabeth (2003). *Comfort, cleanliness and convenience: The social organization of normality*. Oxford: Berg.
- Sloterdijk, Peter (1988). *Critique of cynical reason*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Smith, Richard (2020). Elon Musk's electric planet-suicide vehicle: Automobiles, emissions and degrowth. *The Ecological Citizen* 3 (suppl b): 47-53.
- von Eggers, Nicolai (2011). Kig ned! - Mod en žižekiansk klasseteori. *Slagmark* 62: 109-130.
- Zerubavel, Eviatar (1997). *Social mindscapes: An invitation to cognitive sociology*. Cambridge: Harvard University Press.
- Žižek, Slavoj (1989). *The sublime object of ideology*. London: Verso.

Lars Tønder

Klimaborgerting, bæredygtighed og demokratisk fornyelse i en antropocæn verden

Denne artikel bidrager til forskning om bæredygtighed i en tid, hvor det menneskelige og det ikkemenneskelige er mere sammenfiltret end nogensinde før. Artiklen fokuserer på det danske klimaborgerting, som på den ene side fremstår som en reel fornyelse, der sætter klimaet først, men som på den anden side er underlagt et menneskecentreret perspektiv, der risikerer at undergrave muligheden et bæredygtigt samfund. Artiklen undersøger spændingen mellem disse to tendenser med udgangspunkt i diskussioner om det antropocæne og dennes betydning for demokrati og det politiske. Artiklen er særligt interesseret i at undersøge, hvordan demokratiske innovationer som et klimaborgerting lader det ikkemenneskelige komme til orde – fx ved at inddrage dyr og planter i den deliberative proces – og på den måde bidrager til en reel økologisering af den demokratiske samtale. Artiklen sammenholder denne mulighed med resultaterne fra forskningsprojektet ”Democratic innovations in a green transition”, der gennem de seneste tre år har fulgt det danske klimaborgerting tæt gennem kvalitative og kvantitative undersøgelser. Artiklen bruger resultaterne fra undersøgelserne til at vise, at det danske klimaborgertings potentiale forblev uforløst, og at det på den måde fremstår som en prisme for et mere generelt problem: at klimapolitikken udvikles og besluttet gennem demokratiske-institutionelle rammer, som ikke flugter med de ændrede menneske-natur-forhold, der gør sig gældende i en antropocæn verden.

Nøgleord: demokrati, klima, det antropocæne, mere-end-menneskeligt, borgerting, deliberation

Det danske nationale klimaborgerting, der af mange anses som en fiasko på grund af sin manglende indflydelse på regeringens og Folketingets beslutningsproces, er fortsat det eneste reelle forsøg på at gentænke de demokratiske-institutionelle rammer for Danmarks samlede klimapolitik. Klimaborgertinget blev introduceret i 2019 som en del af den politiske aftale om klimaloven, hvor især Alternativet ønskede en højere grad af folkelig deltagelse gennem nye former for deliberativt demokrati. Klimalovens forligsparter accepterede dette, og med udgangspunkt i erfaringer fra især Frankrig og England kastede Klima-, Energi- og Forsyningsministeriet, i samarbejde med Teknologirådet, sig ud i

at udvikle et passende format. Resultatet blev 99 tilfældigt udvalgte borgere, som på en række demografiske parametre – køn, alder, uddannelse, bopæl og indkomst – udgjorde et repræsentativt udsnit af den danske befolkning. Klimaborgertinget mødtes første gang i oktober 2020 og udgav sin sidste rapport i marts 2022. I den mellemliggende periode brugte medlemmerne op mod 200 timer på møder og samtaler, hvor de dels blev introduceret til forskningsbaseret viden om klimaforandringer og disses konsekvenser for samfundet, dels brugte denne viden til at formulere anbefalinger til regeringen og Folketinget om nye klimapolitiske tiltag. Blandt andet en forhøjet CO₂-afgift, mindre animalsk produktion, støtte til offentlig transport, grøn uddannelse, udvikling af lokale energifællesskaber samt folkeoplysning om klimaforandringer og borgernes fælles ansvar for en bæredygtig fremtid.

I stedet for at analysere de specifikke grunde til, at disse anbefalinger ikke fik den politiske indflydelse, som arbejdet bag dem syntes at retfærdiggøre,¹ er formålet med denne artikel at træde et skridt tilbage for analysere, hvad klimaborgertinget er et udtryk for, og hvad dets potentiale er – ikke alene i forhold til spørgsmål om repræsentation og deltagelse, men også i forhold til de mere grundlæggende udfordringer, som klimaforandringerne stiller demokratiet og det politiske system over for. Analysen tager udgangspunkt i en erkendelse af, at menneskenes påvirkning af klimaet og de underliggende økosystemer samlet set er blevet så vidtrækkende, at det ikke længere er muligt at opretholde det traditionelle skel mellem menneske og ikkemenneske – kultur og natur – som meget samfundsvidenskabelig tænkning bygger på (Dryzek og Pickering, 2018; se Tønder, 2020: kapitel 2 for uddybning). Min tese er i forlængelse heraf, at klimaforandringerne fordrer en økologisering af politik- og demokratibegreberne – altså en begrebsliggørelse der fremhæver sammenfiltringerne af det menneskelige og det ikkemenneskelige – og at dette stiller det danske klimaborgerting i et nyt og mere retvisende lys. På den ene side skal klimaborgertinget ses som en kritik af det eksisterende demokratiske system, som ikke har den samme legitimitet som før, og som derfor må reformeres via nye inddragelsesformer. På den anden side skal klimaborgertinget også ses som værende fanget i mange af de samme grundantagelser, som det politiske system, det prøver at supplere eller erstatte, er hæmmet af, hvorfor dets inddragelsesformer ikke fremmer den økologisering af demokratiet, som klimaforandringerne ellers synes at fordrer. Dobbelttheden i denne situation gør klimaborgertinget til en prisme for et generelt problem: At klimapolitikken udvikles og besluttes gennem demokratiske-institutionelle rammer, der ikke fremmer en selvkritisk refleksion af deres egen rolle i de problemer, de forventes at behandle og omsætte til handling.

Artiklen er inddelt i tre hoveddele. Først introduceres, udbygges og nuanceres debatten om en ny geologisk tidsalder – den antropocæne – for at vise, hvordan og i hvilken grad klimaforandringerne fordrer en økologisering af politik- og demokratibegreberne. Dernæst følger en diskussion af det danske klimaborgering med fokus på dets potentiale for demokratisk fornyelse og de problemstillinger, der følger i kølvandet på dette potentiale, herunder en manglende inddragelse af den ikkemenneskelige verden. Herefter perspektiveres der til eksplicitte forsøg på at inddrage denne del af verden i rammesætningen af klima og bæredygtighed. Afslutningsvis følger en kort konklusion, som samler artiklens hovedpunkter.

Det antropocæne: en økologisering af politik og demokrati?

Sammenhængen mellem menneskeskabte klimaforandringer og fremkomsten af en ny geologisk tidsalder kaldet det antropocæne er efterhånden mere end 20 år gammel. Sidstnævnte blev for alvor sat på dagsordenen i 2000, da Paul Crutzen (en kemiker) og Eugene Stoermer (en marinbiolog) konkluderede, at klimaforandringerne var blevet så gennemgribende, at det ikke længere er muligt at forstå jordens økosystemer uden også at inddrage menneskenes indflydelse på disse. Af den grund foreslog Crutzen og Stoermer ”det antropocæne” som betegnelse for en ny epoke i jordens historie: ”menneskehedens centrale rolle i geologi og økologi [gør det rimeligt] at bruge betegnelsen ’antropocæn’ for den nuværende geologiske epoke” (2000: 17; min oversættelse). Forslaget blev efterfølgende genstand for adskillige diskussioner. Blandt andet nedsatte Den Internationale Strategifiske Komite (ICS) i 2009 en arbejdsgruppe, som fik til opgave at undersøge, hvorvidt der kunne være tale om en egentlig ny geologisk epoke. Efter mere end 10 års undersøgelser foreslog arbejdsgruppen, at starttidspunktet kunne placeres lige efter afslutningen på Anden Verdenskrig (McCarthy et al., 2023), hvilket efterfølgende blev forkastet af andre geologer for ikke at være tilstrækkeligt dokumenteret (Witze, 2024). Dette mildnede dog ikke debatten. Som Colin Waters, der var formand for den oprindelige arbejdsgruppe, udtalte til *The Guardian* i et interview 7. marts 2024: ”[Arbejdsgruppen] står fuldt ud bag sit forslag, som viste ud over enhver rimelig tvivl, at Jordsystemet ligger uden for de relativt stabile mellemistider [og] at ændringerne er irreversible” (min oversættelse).

Diskussioner af det antropocæne har også præget human- og samfundsvidenskaberne (se Bubandt, 2021 for et overblik). Fra et økomarxistisk perspektiv har Alf Hornborg og Andreas Malm (2014) kritiseret Crutzen og Stoermer for ikke alene at tilsidesætte, hvordan forskellige befolkningsgrupper har et differentieret ansvar for klimaforandringerne, men også at overse den egentlige

årsag til disse forandringer, nemlig kravet om økonomisk vækst og den kapitalistiske produktionsmådes betydning. Begge dele har fået Hornborg og Malm til at foreslå en alternativ betegnelse – det kapitalocæne – som de mener kan tidsfæstes samtidig med industrialiseringens og kapitalismens fremkomst (se også Malm, 2016). En anden vigtig kritik kommer fra STS (*science and technology studies*) og nymaterialismen, hvor samfundsteoretikere som blandt andre Bruno Latour og Donna Haraway har påpeget det menneskecentrede udgangspunkt, der næsten per definition er indbygget i begrebet om det antropocæne. Ifølge Haraway overser diskussionen om det antropocæne, hvordan klimaforandringerne ikke alene er menneskeskabte, men også accentuerer og intensiverer det, som nok altid har været tilfældet, men som det alligevel har været muligt at tilsidesætte på grund af sidste mange århundreders relativt stabile klima: den grundlæggende sammenfiltrering af menneskelige og ikkemenneskelige liv (Haraway, 2016: 46; se også Latour, 2017). Haraway ser tilsidesættelsen af disse sammenfiltreringer som et afgørende problem, da det fastholder mennesket som den mest centrale aktør og derved umuliggør en reel økologisk verdensforståelse. Af samme grund foreslår hun et alternativt begreb, chthulucæn fra det græske *chthonic*, som betyder ”undergrund” (Haraway, 2016: 2).

Selvom begge kritikker er vigtige for en fyldestgørende forståelse af udfordringerne, der følger i kølvandet på de menneskeskabte klimaforandringer, betyder det ikke nødvendigvis, at vi skal forkaste selve begrebet om det antropocæne (se Tønder, 2020: kapitel 1 for en tidligere version af dette argument). I stedet drejer det sig om at nuancere og udvide begrebet således, at det kan rumme de blinde vinkler, som økomarxismen og STS/nymaterialismen påpeger. På den ene side er det indiskutabelt, at klimaforandringerne er menneskeskabte, og at dette må indgå som et centralt element i diskussioner af både årsager til og svar på behovet for en ny politik- og demokratiforståelse. På den anden side er det lige så indiskutabelt, at ansvaret for klimaforandringerne ikke er ligeligt fordelt på tværs af befolkningsgrupper, og at vi samtidig heller ikke kan opfatte mennesker som adskilte fra klodens andre arter og livsformer. Begge erkendelser synes åbenlyst rigtige, hvorfor det er i spændingsfeltet mellem dem, at vi må danne os en mere nuanceret tilgang til debatten om det antropocæne.

En måde at gøre dette på er at se det antropocæne som et udtryk for en intensivering af de sammenfiltreringer af menneskeligt og ikkemenneskeligt liv, som givetvis altid har været til stede, men som de sidste mange tusinde års relativt stabile klima har gjort det muligt at tilsidesætte i forståelsen og analysen af stats- og samfundsformer. Det antropocæne markerer i den forbindelse overgangen til en ny situation, hvor en sådan tilsidesættelse ikke længere er mulig, og hvor det derfor heller ikke længere er muligt at forestille sig forandringer i enten det

menneskelige eller det ikkemenneskelige, uden at det ikke også påvirker og forandrer betingelserne for den anden. Hvordan dette kommer til udtryk i en given situation, vil altid afhænge af de konkrete-kontekstuelle forhold. En ting står dog fast: Sammenfiltreringerne af det menneskelige og det ikkemenneskelige er det ontologiske start- og slutpunkt for samfundsanalyser i det antropocæne. Snarere end at se menneske og ikkemenneske som forskellige kategorier, må vi anskue dem som en integreret del af en og samme verden.

Denne forståelse kan med fordel udbygges ved at se det antropocæne som en opfordring til at gentænke begreber som demokrati og politik. Et godt sted at starte vedrører kredsen af relevante aktører i den demokratiske beslutningsproces. Store dele af den almindelige demokratiteori prøver at afgrænse denne kreds til de mennesker, som bliver påvirket af en given beslutning – det såkaldte ”alle-berørte-princip” (Dahl, 1989: 120).² Dette princip har fået avanceret grøn samfundsteori til at konkludere, at vi også må anskue planter, dyr og andre former for ikkemenneskeligt liv som berørte – og derfor relevante – aktører i demokratiet (se fx Eckersley, 2006). Dette synes helt naturligt givet de kvalitative forandringer i menneske-natur-forholdet, som de menneskeskabte klimaforandringer stiller os over for. Spørgsmålet er dog, om det er tilstrækkeligt at anse planter, dyr og andre arter som ”berørte”, da det ikke nødvendigvis gør dem til egentlige deltagere i beslutningsprocessen, men snarere kan bruges til at fastholde menneskene som den handlende kraft. Netop fordi det antropocæne ikke tillader os at skelne mellem menneske og ikkemenneske, er det ikke tilstrækkeligt at se planter, dyr og andre dele af jordens økosystemer som et passivt baggrundstæppe, der nok er berørte af menneskenes beslutninger, men som ikke selv responderer på disse beslutninger og på den måde er en del af beslutningsprocessen. For at undgå denne fejlslutning må vi se det antropocæne som en anledning til at økologisere demokratiets medlemsskare, dets *demos*, så det inkluderer naturens ”medlemmer” på lige fod med menneskene. Hvordan en sådan udvidelse kan og skal institutionaliseres, er et vigtig og vanskeligt spørgsmål (se fx Büscher, 2022). Som vi skal se senere i artiklen, findes der dog en række forsøg, som på praktisk og/eller teoretisk vis prøver at vise en vej frem.

Inden vi kommer så langt, er det dog værd at uddybe, hvad det vil sige at anskue det ikkemenneskelige som en aktiv deltager i beslutningsprocesserne, og dermed også, hvad en økologisering af demokratiets *demos* reelt betyder. Som jeg har argumenteret for andetsteds (Tønder, 2020), betyder forandringerne i menneske-natur-forholdet, at selve aktørbegrebet må forstås som en sammenfiltrering af menneskelige og ikkemenneskelige kræfter, der tilsammen gør det muligt for en aktør at handle i en given situation. Et ”menneske” er således ikke blot et socialt væsen underlagt forskellige historiske, kulturelle,

politiske og økonomiske forhold, men er også en integreret del af jordens mange økosystemer, herunder mikrobers livscyklusser (Pedersen, 2019), planters og dyrs migrationsmønstre (Tsing, 2015), temperatur- og vandstandsstigninger (Steffen et al., 2018) og meget andet. Noget lignende gør sig gældende for et ”ikkemenneske”, som nok er underlagt sin egen arts betingelser for agens, men som også – som klimaforandringerne om noget er et tegn på – er en integreret del af menneskenes mangeartede samfundsformer (Gilbert, 2020). Konsekvensen af dette er ikke nødvendigvis, at mennesker og ikkemennesker er lige magtfulde. Pointen er snarere, at det ikke længere er meningsfuldt at tale om ”mennesker” og ”ikkemennesker” som separate aktører, der er underlagt sine egne betingelser for agens, og som derfor ikke er en del af den samme aktørkreds. En sådan konklusion understøttes af de mange sammenfiltringer, som Haraway og Latour fremhæver i deres respektive bidrag til diskussionen om det antropocæne, og betyder – som allerede anført – at demokratiets demos må økologiseres for at give plads og stemme til planter, dyr og andre dele af jordens økosystemer. Med andre ord: Ligesom demokratiet op gennem de seneste to tusinde år er blevet gradvist udvidet til at inkludere flere og flere kategorier af mennesker, betyder vor tids klimaforandringer, at demokratiet endnu en gang må udvides til nu også at inkludere det ikkemenneskelige liv.

I forlængelse heraf følger behovet for en ny begrebsliggørelse af det politiske. I modsætning til både liberale og radikale politikbegreber – hvor politik defineres enten som et afgrænset emneområde (Rawls, 1993) eller som en grundlæggende antagonisme mellem ven og fjende (Schmitt, 2007) – fordrer det antropocænes overskridelse af det traditionelle skel mellem det menneskelige og det ikkemenneskelige en gentænkning af det politiske som en allestedsnærværende mediering, der ikke alene formgiver sammenfiltringerne af menneskeligt og ikkemenneskeligt liv, men også – qua denne formgivning – angiver sammenfiltreringernes position i relation til andre sammenfiltringer. Fra dette perspektiv er det politiske gjort *af* sammenfiltringerne, uden at det kan reduceres til én bestemt sammenfiltrering. Denne pointe er vigtig, fordi den placerer politikbegrebet i en økologisk kontekst, hvor der ikke skelnes mellem det menneskelige og det ikkemenneskelige, og fordi den samtidig er med til at understrege begrebets kreative dimension, som i andre bidrag enten tilsidesættes (som i det liberale politikbegreb) eller ophøjes til et abstrakt princip uden et konkret-materielt indhold (som i det radikale politikbegreb). Begge strategier overser således, hvordan agens i det antropocæne fordeles på tværs af det menneskelige og det ikkemenneskelige, og hvordan denne fordeling af agens stiller nye krav til vores analyse af det politiske. Ikke alene er det nødvendigt at forstå sammenfiltringerne indefra – hvordan de medieres og positioneres – det er også nødvendigt

at forstå, hvilke muligheder de skaber og med hvilke konsekvenser. Det sidste er særlig vigtigt i forhold til diskussionen af, hvilke sammenfiltringer der er bæredygtige, og hvilke der ikke er det.

Som delkonklusion kan vi altså sige, at en nuanceret forståelse af det antropocæne kan bidrage til den nødvendige økologisering af demokrati- og politikbegreberne, hvilket samtidig gør det muligt at forstå de institutionelle rammer for bæredygtighed og klimapolitik i et nyt og mere retvisende lys. Med Haraways berømte ord handler det om at "blive i besværet" (2016: 1) og dermed anerkende de mange sammenfiltringer, der gennemsyrrer forholdet mellem det menneskelige og det ikkemenneskelige. Det er med den ambition in mente, at vi nu kan begynde analysen af det danske klimaborgerting.

Det danske klimaborgerting som demokratisk innovation

Begrundelsen og motivationen for klimaborgertinget resonerer med to retninger inden for nyere demokratiteori: teorier om deliberativt demokrati (Dryzek et al., 2019) og forskningsområdet "demokratisk innovation" (Smith, 2009). Begge retninger indeholder en betydelig bekymring for, at det nutidige liberale demokrati er i krise, fordi stadig flere befolkningsgrupper føler sig marginaliseret i forhold til magtelisten, og fordi traditionelle organisationer, fx politiske partier og interesseorganisationer, samtidig oplever faldende medlemstal.³ Teorier om deliberativt demokrati og demokratisk innovation ser disse tendenser som grunde til at eksperimentere med nye politiske institutioner, der dels bruger alternative former for inddragelse, dels udbreder demokratiet til policyområder, der traditionelt ikke har været genstand for offentlig debat (Elstubb og Escobar, 2019: 11; se også Landemore, 2020). Borgertingskonceptet fremstår i den sammenhæng som en særlig interessant innovation, da den ikke alene bygger bro mellem civilsamfundet og det formelle politiske system, men også kombinerer principper om autonomi, konsensus og vidensbaseret dialog med lodtrækning som mekanisme til at sikre et demografisk repræsentativt udsnit af befolkningen (Reuchamps, Welp og Vrydagh, 2023; Mulvad og Popp-Madsen, 2021). Målet med et borgerting er således ikke blot at identificere og videreformidle eksisterende interesser, men også at skabe en fælles forståelse, der kan styrke den kollektive handlekraft samt udbygge det individuelle ejerskab til fælles beslutninger. Et borgerting, herunder et klimaborgerting, fremstår på den måde som noget andet og mere end et afgrænset eksperiment for nogle få udvalgte borgere. Ud over at afspejle den samlede befolkning er borgertinget *også* sat i verden for at vise, hvordan man kan udvikle en fælles forståelse af udfordringer og løsninger på tværs af eksisterende demografiske og socioøkonomiske skel.⁴

Det danske nationale klimaborgerting fulgte i al væsentlighed denne forståelse af demokratisk innovation. Ud over et fælles ønske blandt partierne bag klimaloven om øget inddragelse af borgerne for at sikre input og opbakning til policyimplementeringen (se Jensen, 2024 for uddybning), var klimaborgertinget kendetegnet ved lodtrækning baseret på demografiske kriterier samt en vidensbaseret dialog, hvor medlemmerne blev introduceret til dilemmaer og muligheder baseret på input fra forskningsverdenen, interesseorganisationer og andre aktører med relevant praksiserfaring (se <https://tekno.dk/project/det-danske-klimaborgerting/> for et overblik over processen). Teknologirådet, som stod for udformning og afholdelse af klimaborgertinget, inddelte medlemmernes dialog i tre faser: observation, vurdering og evaluering, også kaldet OVA. OVA-opdelingen udgjorde selve kernen i klimaborgertingets deliberative proces – hvert emne blev behandlet ved at følge de tre faser – og blev derved afgørende for medlemmernes evne til at omsætte viden om klimaforandringer til handlingsorienterede anbefalinger. Særligt tre aspekter er værd at fremhæve. For det første at klimaborgertingets deliberation blev underlagt en lineær tidslighed, hvor indsamling af viden (observation) kom før dømmekraft (evaluering), og hvor selve dialogen altid havde et endegyldigt mål: at formulere en eller flere anbefalinger. For det andet at klimaborgertingets medlemmer blev rammesat som potentielle eksperter, der nok havde mindre viden end de ”rigtige” eksperter, men som alligevel kunne forventes at lave kvalificerede afvejsninger (vurdering). Og for det tredje at klimaborgertingets forståelse af selve kernen i dets arbejde – klima og de menneskeskabte klimaforandringer – blev defineret ud fra et ideal, hvor mennesker har forrang, og hvor det ikkemenneskelige fremstår som en vigtig, men tavs eller ligefrem stum samtalepartner.

Set fra et antropocænperspektiv rummer disse tre aspekter kimen til den dobbelthed, som jeg fremhævede i indledningen: at klimaborgertingsidéen både er et udtryk for et presset demokratisk system, som prøver at korrigere sig selv indefra, og en potentiel åbning til en økologisering af klimapolitikens institutionelle rammer, som dog forbliver uudnyttet, hvis ikke ligefrem afvist. I det følgende prøver jeg at uddybe hver af disse tendenser, og hvordan samspillet mellem dem kan være med til at forklare klimaborgertingets manglende indflydelse.

Det interne *korrigendum* består først og fremmest i forsøget på at inddrage borgerne i selve policyformuleringen, hvilket giver dem en langt mere aktiv rolle end blot at afgive en stemme i forbindelse med et valg. Den samskabende inddragelse bunder ikke alene i et ønske om at udvide deltagelsesmulighederne, men også i en erkendelse af, at klimaudfordringerne – og de underliggende sammenfiltringer af menneskelige og ikkemenneskelige livsformer – er blevet

så komplekse og omfattende, at det eksisterende politiske system ikke længere har evnen til at skabe de nødvendige adfærdsændringer på egen hånd. Således udtalte daværende Klima-, Energi- og Forsyningsminister Dan Jørgensen (S) ved åbningen af det første møde i klimaborgertingen 24. oktober 2020: ”Det vi [regeringen] beder jer [klimaborgertingen] at diskutere er, hvad gør vi så? Hvordan tackler vi de store dilemmaer og udfordringer, der ligger i at lave denne her grundlæggende transformation?”⁵ Klimaborgertingens evne til at imødegå denne opgave understreges af dets mange anbefalinger, som på alle områder går videre end det, Folketingets partier hidtil har kunnet blive enige om. Denne tendens til at fremme mere vidtgående forslag genkendes fra andre nationale klimaborgerting (Boswell, Dean og Smith, 2023) og understreger de demokratiske innovationers evne til at overskride det ofte fremførte – men typisk falske – valg mellem et stærkere demokrati og et effektivt modsvar til klimakrisen (Lindvall og Karlson, 2023). Ikke alene er der evidens for, at deltagere i et klimaborgerting bliver mere løsningsorienterede og på den måde mere pragmatiske (Hobson og Niemeyer, 2012), de tager også ejerskab til løsningerne og bliver derved forpligtet til ændringer på både det individuelle og det kollektive niveau (Jensen, Langkjær og Tønder, 2021).

Klimaborgertingens manglende mandat, som har betydet, at det fortsat er usikkert, om anbefalingerne overhovedet har haft nogen indflydelse på den danske klimapolitik, er i lyset af disse aspekter et tegn på andet og mere end manglende vilje hos regeringen og Folketingets partier til at lytte til deres egne borgere. Mere grundlæggende er der tale om et politisk system, som endnu ikke fuldt ud har omsat de ændrede betingelser for politik og demokrati til en ny organisering af magt og autoritet (se også Tønder, 2020: kapitel 5), og som på den måde holder fast i en mere traditionel verdensforståelse på trods af de forandringer, som det antropocæne (med de modifikationer som jeg allerede har fremhævet) er et udtryk for. Skismaet er et ofte overset tema i diskussioner om demokratiske innovationer såsom et klimaborgerting (se dog Asenbaum, 2022). På den ene side opstår disse innovationer som forsøg på at løse de fejl, som det politiske system finder hos sig selv. Det kan fx være lav deltagelse, manglende repræsentativitet og vigende tillid til politikere. På den anden side er innovationerne bundet til et politisk system, som forsøger at opretholde sig selv ved at reducere de ændrede betingelser for politik og demokrati til et afgrænset problememne, som kan løses uden grundlæggende forandringer i selve systemet. Det *korrigendum*, som fx et klimaborgerting er et udtryk for, forbliver således uforløst. Snarere end at skabe fornyet tro på demokratiet bliver de demokratiske innovationer et vidnesbyrd om dets manglende relevans i en verden præget af konflikter og uoverstigelige problemer.⁶

I selve klimaborgertinget kommer denne oplevelse af at være uforløst til udtryk på to områder: (1) klimaborgertingets interne deliberation og (2) klimaborgertingets ”tidslighed”, dvs. dets forståelse af tid. For så vidt angår det første område, er det påfaldende, hvor lidt selve klimaet blev italesat eller kom til orde i klimaborgertingets samtaler. Samtalerne startede typisk med et eller flere ekspertoplæg, hvor klimaforandringerne blev kvantificeret i form af grafer, modeller og tal, som efterfølgende blev gjort til genstand for en instrumentel løsning i form af enten adfærdsregulering (fx en øget CO₂-skat) eller nye teknologier (fx elektrificering af transportsektoren). Resultatet var en eksternalisering af klimaet, hvorfor samtalerne forblev en gentagelse af det eksisterende demokratis menneskecentrerede perspektiv. Med den danske antropolog Cecilie Rubows ord kan man sige, at klimaborgertingets medlemmer blev fastholdt som ”indendørsmennesker”, der mestendels oplever naturen indefra – fra deres stuer eller biler – og som kun sjældent erfarer, hvordan de selv tilhører ”komplekse økosystemer ... [og derfor er] grundigt vinklet ind i samarbejder med planter, dyr og mineraler” (2022: 23-24). Medlemmerne af klimaborgertinget gav på forskellige tidspunkter udtryk for deres egen skepsis over for dette, fx i forbindelse med samtalerne om landbrug (egne observationer 13. januar 2021) og livsstil (egne observationer 25. januar 2021). Selve processen var dog designet således, at de mere-end-menneskelige erfaringer og oplevelser ikke blev inddraget aktivt i samtalen. På intet tidspunkt blev ikkemenneskelige aktører inddraget som aktive medborgere, og på intet tidspunkt blev medlemmerne af klimaborgertinget konfronteret med klimaforandringerne på andet end et intellektuelt-kognitivt niveau som noget, der skulle forstås, men ikke (nødvendigvis) opleves.

Denne begrænsning af klimaborgertingets evne til at imødegå de forandringer, som det antropocæne er et udtryk for, går igen i forhold til klimaborgertingets tidsforståelse. Som allerede anført var samtalerne (pga. OVA-processen) tilrettelagt således, at man lineært-kronologisk gik fra indsamling af viden til vurdering af denne viden for til sidst at udforme anbefalinger til handling. Tidsforståelsen var samtidig karakteriseret ved en oplevelse af, at tiden i en verden presset af klimaforandringer på en og samme gang er knap og langtrukken, at det på en og samme tid er vigtigt at handle hurtigt og samtidig at tage sig god tid til at overveje mulige løsninger (se fx citatet ovenfor fra Klima-, Energi- og Forsyningsminister Dan Jørgensens åbningstale). Denne tidsforståelse resonerer med dele af det antropocæne, som også er karakteriseret ved opblødning og/eller komprimering af skellet mellem den lange tidslighed, som karakteriserer jordens historie, og den relativt korte tidslighed, som vi finder hos menneskene og lignende arter (Shoshitaishvili, 2021). Samtidig er det antropocæne dog også karakteriseret ved en ikkelineær tidslighed, hvor små ændringer

et sted giver store forandringer et andet sted, og hvor selvforstærkende processer som fx stigende vandstande skaber en dominoeffekt, der hverken kan forudsiges eller rulles tilbage. Klimaborgertingets manglende evne til at indarbejde dette forhold kan i sig selv forklare, hvorfor dets potentiale for en økologisering af klimapolitikens institutionelle rammer forbliver uforløst. Som den amerikanske politiske teoretiker William Connolly har fremhævet, fordrer klimaforandringerne en politisk organisering, som er orienteret mod en ”ujævn række af tidsmæssige processer”, og som derfor indarbejder en opmærksomhed på ”tippepunkter”, ”selvorganiserende processer” og ”kvantespring” (Connolly, 2017: 33, 32, 111; egen oversættelse). På grund af den lineære OVA-tilrettelæggelse af klimaborgertingets deliberative proces var en sådan organisering aldrig en reel mulighed.

Problemstillingerne, som her er fremhævet, genfindes i mange andre klimaborgerting (se fx Machin, 2023; Ejsing, Veng og Papazu, 2023), og samlet set kan vi derfor sige, at de to områder, hvor det danske klimaborgertings potentiale forbliver uforløst – intern deliberation og tidslighed – understreger pointen om politik og demokrati i en verden præget af menneskeskabte klimaforandringer. Givet denne verdens intensivering af sammenfiltreringerne på tværs af det menneskelige og det ikkemenneskelige må den institutionelle rammesætning af klimapolitikken udbygges gennem en økologisering af både demokratiet og det politiske, som i begge tilfælde understøtter inklusion af det ikkemenneskelige i beslutningsprocesserne og anerkender den udvidede – og mere uforudsigelige – tidslighed, der karakteriserer forholdet mellem menneske og natur i det antropocæne. Uden en sådan inklusion og anerkendelse vil klimapolitikens institutionelle rammer – dets forståelse af aktører, magt og organisering – fortsat være en del af det problem, som også ramte klimaborgertinget: at klimapolitikken udvikles og besluttes gennem et sæt af procedurer og institutioner, der ikke fremmer en selvkritisk refleksion af deres egen rolle i de problemer, de forventes at behandle og omsætte til handling. På det normative niveau ses denne begrænsning i det menneskecentrerede perspektiv, som ikke tillægger det ikkemenneskelige samme betydning og agens som det menneskelige. På det praktiske-instrumentelle niveau ses begrænsningen i forestillingen om, at vejen til et bæredygtigt samfund er lineær, og at det er muligt at styre processen via en hierarkisk organisering af klimapolitikken.

En anden måde at sige dette på er, at demokratiske processer (og det politiske system mere generelt) i en antropocæn verden må inddrage klimaforandringer og natur som aktive og handlekraftige aktører i det politiske system. En sådan inddragelse er nødvendig, for at diskussioner om bæredygtighed og klimapolitik kan resonere med konteksterne, inden for hvilke deres underliggende dy-

namikker opererer, og dermed opnå både effektivitet og legitimitet. Skematisk kan problemstillingen (og dens indbyggede antagelser) fremstilles på følgende vis, hvor det antropocæne betegner en økologisering af politik og demokrati, og hvor det holocæne betegner den traditionelle forståelse af disse begreber, hvor klimaforandringer og natur ikke anses som aktive aktører.⁷

	Politik og demokrati i den holocæne verden	Politik og demokrati i den antropocæne verden
Demos	Menneskecentreret	Mere-end-menneskelig
Tidslighed	Lineær-progressiv	Ikkelineær-cyklisk
Organisering	Hierarkisk-autoritativ	Medierende-åben

Spørgsmålet, som denne opstilling rejser, er naturligvis, om det overhovedet er muligt at forestille sig en rammesætning af klimapolitikken, som rækker ud over det rent menneskelige. Inden for området ”demokratisk innovation” er dette endnu ikke et veludviklet tema på trods af flere forsøg på at inddrage debatter inden for geopolitik (Eckersley, 2017) og *earth system governance* (Dryzek og Stevenson, 2011). En mulig grund til, at forsøget endnu ikke er lykket, er, at det bygger på antagelsen om en særlig form for ”refleksivitet” – det som John Dryzek og Jonathan Pickering beskriver som evnen til at ”lytte og svare på signaler fra jordsystemet” (2018: 18; egen oversættelse). Uden en mere fyldestgørende fremstilling af denne form for refleksivitet synes den umiddelbart at fastholde et menneskecentreret perspektiv, hvor demokratiet og det politiske decentrerer sig selv ved at bekræfte det særligt menneskelige: evnen til at være refleksiv (se især Dryzek og Pickering, 2018: 35). Ikke alene synes denne konklusion ulogisk; den tilsidesætter selve udgangspunktet, at det er politisk og demokratisk nødvendigt at skabe en ny og mere inkluderende forståelse af forholdet mellem det menneskelige og det ikkemenneskelige.

Veje mod et mere-end-menneskeligt demokrati

For at undgå denne konklusion foreslår jeg en anden vej, der supplerer og udvider Dryzek og Pickerings bidrag med input fra STS og nymaterialisme, som begge tilskriver agens til den ikkemenneskelige del af verden, og som derved tager udgangspunkt i de sammenfiltringer, som de eksisterende tilgange til demokrati og demokratisk innovation fortsat ikke evner at indarbejde fuldt ud (se også Lemke, 2018 og Asenbaum et al., 2023). Et første nedslagspunkt i den sammenhæng er den franske samfundsteoretiker Bruno Latours forslag om et

”tingenes parlament” (1993: 144; egen oversættelse), som indebærer en ”rekonfigurering” af det politiske system, og som bygger på den sammenfiltrering af ”samfund” og ”natur”, der altid har gjort sig gældende, men som kun er blevet endnu mere aktuell givet de menneskeskabte klimaforandringer (se også Latour, 2017: 256). Den amerikanske politiske teoretiker Jane Bennett tager denne idé et skridt videre og forestiller sig en egentlig samtale mellem det menneskelige og det ikkemenneskelige. Ikke nødvendigvis i form af ord og sætninger, men i form af de signaler som økosystemer og andre former for ikkemenneskeligt liv udsender, hvad enten vi taler om et junglelandskab (Bennett, 2005a: 133), en strømafbrydelse (Bennett, 2005b: 448) eller en tilfældig bunke skrald i et gadekær (Bennett, 2010: 4). Samme tanke finder vi hos Connolly, som samtidig indlejrer den i en mere generel teori om demokratisk politik, hvad han kalder ”sværmende selvorganisering” (2017: 125; egen oversættelse): en form for politik med flere ”regioner, niveauer, kommunikationsprocesser og handlingsmåder, som hver har potentialet til at forstærke og intensivere de andre, de bliver forbundet med.”

På tværs af disse tre bidrag finder vi altså en ambition om at økologisere det politiske system, som går videre end de eksisterende bidrag inden for demokratisk innovation. Når det er sagt, udestår der fortsat et større begrebsarbejde, som kan udbygge de tre bidrags vision om et mere-end-menneskeligt demokrati og dennes rammesætning af klimapolitikken. På den ene side spørgsmålet om repræsentation og den måde hvorpå det ikkemenneskelige mere konkret bliver inkluderet i det politiske system. På den anden side spørgsmålet om hvordan mennesker og ikkemennesker rent praktisk kommunikerer på tværs af hinanden, hvilket alt andet lige synes afgørende for at skabe en fælles samtale om bæredygtighed og klimapolitik. Som jeg gennem denne artikel har forsøgt at vise, udgør disse spørgsmål den nye frontlinje i diskussionerne om demokratisk innovation. Hvordan kommer det ikkemenneskelige til orde i en demokratisk samtale? Hvilke normer og procedurer skal gælde for denne samtale? Kan samtale skabe den nødvendige forandring i rammesætningen af klimapolitikken og dennes betydning for et bæredygtigt samfund?⁸

Gennem de seneste år har en række aktivister, kunstnere og forskere forsøgt at besvare disse spørgsmål ved at eksperimentere med nye former for klimaborgering. Et af disse eksperimenter fandt sted i København i maj 2022, hvor mere end 50 frivillige samledes i to dage ved Øens Have på Refshaleøen for at udforske nye demokratiske processer med eksplicit udgangspunkt i den antropocæne tidsalders sammenfiltringer af menneskelige og ikkemenneskelige livsformer.⁹ Første skridt i eksperimentet var en fælles workshop, hvor biologer, samfundsforskere og praksisaktører gav deltagerne en kort introduktion til de-

mokrati i den antropocæne tidsalder samt de mange udfordringer, der følger med i forhold til grundlæggende spørgsmål om repræsentation og deliberation og i forhold til den mere praktiske udøvelse af politik i samspillet mellem det menneskelige og det ikkemenneskelige. Efter denne indledende workshop blev eksperimentets deltagere ledt igennem en række øvelser, som dels havde til formål at decentrere antagelsen om menneskets forrang, blandt andet ved at øve sig i at lytte og observere livet omkring en selv, dels gjorde det muligt at forestille sig det omkringliggende liv ud fra en anden arts perspektiv. Baseret på erfaringerne fra disse øvelser blev deltagerne slutteligt samlet i små grupper, som hver især forsøgte at formulere en vision for en mere-end-menneskelige demos. En af disse visioner fremhæver følgende: ”Øv dig i at lytte. Åbn dig selv for alle de andre strømme og væsener, der eksisterer uden for og inden i dig. Lyt med mere end dine ører, og lyt omhyggeligt [...] Lev sammen. Alle væsener er afhængige af andre væsener og steder for at overleve. Tænk over, hvad det vil sige at tage plads, men også at give plads” (egne observationer, 2. maj, 2022).

Selvom et eksperiment som dette umiddelbart kan synes excentrisk, bidrager det med ny viden om det mere-end-menneskelige demokrati. Tag spørgsmålet om repræsentation og inklusion af det ikkemenneskelige. Snarere end at fastholde en forståelse af repræsentation ud fra på forhånd fastlagte aktører og interesserer, indebærer eksperimentet en transfiguration af selve det at repræsentere. Situationen er ikke ulig den, som Derrida (1982; se også Saward, 2010) beskriver i forhold til det at udsende et kald og svare på dette kald uden at vide med sikkerhed, hvori kaldet består, og dermed heller ikke, om svaret er tilstrækkelig i forhold til den givne situation. Fra et mere-end-menneskeligt demokratiperspektiv er denne form for *call-and-response*-struktur interessant, ikke alene fordi den åbner op for en forståelse af aktører og deres interesser som en fortløbende tilblivelsesproces, men også fordi den undgår en kvalitativ eller på anden vis kategorisk skelnen mellem det menneskelige og det ikkemenneskelige: Begge sender et kald ud, og begge svarer på disse kald på den ene eller anden måde. Dette gælder endda for simple livsformer som dyr og planter, hvis overlevelse afhænger af deres evne til at præsentere og repræsentere miljøet omkring dem, og som på den måde indgår i en fortløbende udveksling af information om betingelserne for liv (se fx de Waal, 2016 og Wohlleben, 2015). Set som en samtale mellem og på tværs af arter (alle en del af en fortløbende tilblivelsesproces) bidrager denne form for repræsentation med en konkretisering af et mere-end-menneskeligt demokrati på to fronter. Dels giver den mandat til, at mennesker kan repræsentere ikkemennesker ved at svare på signaler udsendt af dem (som foreslået, men ikke begrundet af Dryzek og Pickering). Dels viser den, hvordan repræsentation kan fremme omsorg mellem og på tværs af arter

og deres sammenfiltringer i menneskelige-ikkemenneskelige relationer. I stedet for at stræbe efter et prædefineret endemål bliver hver eneste repræsentation en del af en paradoksal proces, som genererer sit eget indeks for mening og værdi.

Et andet område, hvor Øens Have-eksperimentet bidrager med ny viden om det mere-end-menneskelige demokrati, vedrører betingelserne for politisk-institutionel forandring. ”Åbn dig selv for alle de andre strømme og væsener... [og] lyt med mere end dine ører” som citeret ovenfor. En sådan åbning kan ses som en betingelse for sociale og politiske tippepunkter, der går videre end andre former for demokratisk innovation (Milkoreit, 2023) og er med til at understrege, at institutionel forandring ikke sker uden en sideløbende ændring i måden, hvorpå aktører sanser og erfarer verden omkring sig (Connolly, 2017: kapitel 4). En ny rammesætning af klimapolitikken vil således først indfinde sig, når en redistribuering af sanserne – dvs. den opmærksomhed, der gives til specifikke erfaringer – lykkes med at give genlyd på tværs af menneskelige og ikkemenneskelige aktører. Som eksperimentet eksemplificerer, vil deltagerne herefter begynde at bevæge sig ind og ud af deres mange verdener og derved også begynde at engagere sig i affektive transitioner, som gør, at et mere-end-menneskeligt demokrati at fremstå som muligt, ikke blot som idé, men som kropslig og sanselig erfaring. En anden måde at sige dette på er, at når aktørerne, hver for sig og sammen, åbner sig for de mange verdener omkring dem, og når disse verdener taler tilbage, vil erfaringer og handlinger, der normalt er foreskrevet den ene side, begynde at resonere og måske endda rodfæste sig på den anden side (og omvendt). Resultatet er, at beslutningsevnen, som den vestlige filosofi lige siden Descartes har reserveret for menneskene, bliver økologiseret og derved udstrakt til også at gælde for ikkemenneskelige aktører. Først når det sker, er det muligt at bryde det menneskecentrerede perspektiv, som holder rammesætningen af klimapolitikken fast i en utidssvarende verdensforståelse.

Fra et mere hierarkisk-menneskecentreret perspektiv vil denne forståelse af politisk-institutionel forandring givetvis fremstå misvisende, især fordi den overser behovet for en centraliseret magtstruktur, der kan beslutte og gennemføre de nødvendige klimapolitiske forandringer.¹⁰ En sådan kritik indebærer dog også sine egne faldgruber. Dels underkender den, hvordan væsentlige lovgivningsprocesser som fx klimaloven fra 2019 opstod gennem en omfattende social og politisk mobilisering nedefra-op, som skabte den fornødne opbakning til en mere vidtgående klimapolitik, end de politiske partier oprindeligt var indstillet på (Nash og Steuer, 2021). Dels anerkender den ikke, at klimaforandringerne kompleksitet fordrer en kollektiv intelligens, der går ud over det, som et centraliseret statsapparat kan rumme, og som derfor stiller nye og mere vidtrækkende krav til samfundets engagement og inddragelse i den politiske

beslutningsproces (Ejsing, 2021: kapitel 5). Begge dele peger på, at en forandringsteori baseret på økocentrerede tippepunkter, der er drevet af ikke blot idémæssige-kognitive elementer men også affektive-sanselige erfaringer, kan være mere effektiv – og på den måde mere realistisk – end det traditionelle hierarkisk-menneskecentrede perspektiv synes at foregive.

Med forbehold for Øens Have-eksperimentets afgrænsede validitet peger disse erfaringer og overvejelser tilbage på det begrebsarbejde, som STS (Latour) og nymaterialismen (Bennett og Connolly) fremhæver, men som de ikke selv har forfulgt med tilstrækkelig dybde og præcision. Groft sagt kan vi sige, at muligheden for et mere-end-menneskeligt demokrati ikke alene afhænger af en udvidet sans for den agens, der er i den ikkemenneskelige del af verden, men også kræver en gennemgribende transfiguration af begreber som repræsentation, refleksiv kommunikation og institutionel-politisk forandring. Fraværet af denne transfiguration, som i Øens Have-eksperimentet blandt andet betød, at repræsentation bliver en paradoksals proces, der genererer sit eget indeks og samtidig gør kommunikation til andet og mere end et rent menneskeligt fænomen, er uden tvivl en af grundene til, at de demokratiske innovationer, som grøn samfundsteori har forsøgt at fremme, indtil videre er forblevet uforløst. Mere end noget andet bunder økologiseringen af demokrati og det politiske i en anerkendelse af det antropocænes ændrede menneske-natur-forhold. Dette gælder både på det praktiske og på det begrebslige niveau.

Afslutning

Formålet med denne artikel har været at afdække, hvad demokratiske innovationer som et klimaborgerting er et udtryk for, og hvad dets potentiale er i forhold til at inddrage den brede befolkning i udformningen af klimapolitikken og i forhold til de udfordringer, som klimaforandringerne stiller demokratiet og det politiske system over for. Udgangspunktet har været, at de menneskeskabte klimaforandringer er så vidtrækkende, at de fordrer en økologisering af demokratiet og det politiske, som flugter med de ændrede menneske-natur-forhold i den antropocæne verden. Det er i lyset af disse forandringer, at klimaborgertinget bør analyseres. På den ene side er klimaborgertinget et udtryk for et presset demokratisk system, som prøver at korrigere sig selv indefra. På den anden side er klimaborgertinget også en åbning til en økologisering af det politiske og det mere-end-menneskelige demokrati. Som denne artikel har vist, kræver denne åbning dog en anden tilgang end den, der gjorde sig gældende i det danske klimaborgerting, særligt fordi man fastholdt et menneskecentreret perspektiv, hvor alene menneskene spiller en aktiv rolle. Ud over fraværet af et mere beslutningsdygtigt mandat, som mange har kritiseret regeringen og Folketinget for

ikke at give klimaborgertinget, er fastholdelsen af dette perspektiv utvivlsomt en af årsagerne til, at dets potentiale forblev uforløst.

Det uforløste potentiale er dog ikke grund til at forkaste konceptet fuldstændigt og ej heller til at konkludere, at demokratiet ikke kan spille en konstruktiv rolle i rammesætningen af bæredygtighed og klimapolitik. Ikke alene er der evidens for, at et klimaborgerting har en række positive effekter, særligt i forhold til deltagernes viden og ejerskab til den grønne omstilling; det er også muligt at forestille sig en alternativ proces, der bryder med det menneskecentrede perspektiv og gør klimaborgertinget i stand til at forløse sit potentiale på en ny og mere fyldestgørende måde. Nærværende artikel har i den forbindelse peget på demokratiske innovationer som Øens Have-eksperimentet, hvor det gennem workshops og performance-baserede øvelser blev muligt at afprøve et mere-end-menneskeligt demokrati baseret på det antropocænes ændrede betingelser for politik. Fremtidige diskussioner om de demokratiske-institutionelle rammer for klimapolitikken kan med fordel tage udgangspunkt i de erfaringer, der fulgte i kølvandet på dette eksperiment, og som anskueliggjorde, hvad det konkret vil sige at økologisere demokratiet og det politiske. I en tid hvor klimapolitikken fortsat ikke har skabt tilstrækkelige resultater, og hvor det fortsat er usikkert, om Danmark også vil være bæredygtigt for fremtidige generationer, synes en sådan tilgang vigtigere end nogensinde før.

Noter

1. Den manglende transmission mellem klimaborgertinget og regeringen/Folketinget er temaet for en række analyser, der er udgivet inden for det seneste års tid. Se især Jensen, Langkjær og Tønder (2023) samt Ejsing, Veng og Papazu (2023).
2. Et alternativ til princippet om "alle berørte" er princippet om "alle underlagt" (*all-subjected*), som i udgangspunktet er mere specifikt, da det kun kræver inklusion af aktører, der er direkte underlagt en given lovgivning (se fx Goodin og Arrhenius, 2024). Da dette princip ikke er lige så fremtrædende i diskussioner om deliberativt demokrati og grøn samfundsteori som alle-berørte-princippet, vælger jeg i det følgende at se bort fra det.
3. Selvom disse bekymringer udspringer af en analyse af det liberale demokrati i en international kontekst, findes tendenserne også i en dansk kontekst. Se fx Ellersgaard, Larsen og Bernsen (2015) og Kosiara-Pedersen (2017).
4. Det empiriske materiale, som omtales i dette afsnit, er indhentet i forbindelse med analyser udført af forskningsprojektet "Democratic innovations in a green transition". Information om projektet, herunder dets metoder og antagelser, findes på www.politicalscience.ku.dk/research/projects/DIGT. Projektet er støttet med en treårig bevilling fra Danmarks Frie Forskningsråd.

5. I et brev til klimaborgertinget dateret 25. juni 2021 gentager ministeren denne pointe: "Løsningen på klimaudfordringerne kræver nemlig, at vi lytter til alle, store som små, virksomheder og borgere. Borgerinddragelse er nøglen til den grønne omstilling af Danmark, og jeres arbejde i Borgertinget er et vigtigt bidrag i denne sammenhæng." Denne forståelse af borgerinddragelse understreger klimaborgertingets rolle i en ny governancemodel baseret på samskabelse og inddragelse frem for hierarkisk autoritet og organisering (se også Ansell og Torfing, 2021).
6. Se Jensen (2024) for en mere detaljeret beskrivelse og analyse af denne problemstilling, som også rummer kimen til en mere nuanceret forståelse af, hvad demokratiske innovationer kan bidrage med i rammesætningen af klimapolitikken.
7. Inden for geologien betegner det holocæne den epoke, som kommer før den antropocæne, og som er karakteriseret ved relativt stabile økosystemer, herunder et stabilt klima, uden direkte påvirkning af menneskelig aktivitet. Dette betyder ikke, at den holocæne epoke ikke også er kendetegnet ved sammenfiltringer af menneskelige og ikkemenneskelige liv. Forskellen er snarere (som allerede anført), at hvor det i den holocæne epoke har været muligt at forestille sig en verden uden sammenfiltringerne, er dette ikke længere muligt i den antropocæne verden.
8. Tak til Stephanie Erev for indgående samtaler om disse emner.
9. Følgende fremstilling og analyse er baseret på egne observationer fra Øens Have. Eksperimentet blev faciliteret af Laboratoriet for Æstetik og Økologi under ledelse af Dea Antonsen og Ida Bencke og blev gennemført som en del af forskningsprojektet "Vital politics: Rethinking normativity in the Anthropocene" (www.politicalscience.ku.dk/research/projects/vipo/).
10. Tak til fagfællebedømmer 2 for at rejse denne problemstilling.

Litteratur

- Ansell, Christopher og Jacob Torfing (2021). *Public governance as co-creation: A strategy for revitalizing the public sector and rejuvenating democracy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Asenbaum, Hans (2022). Rethinking democratic innovations: A look through the kaleidoscope of democratic theory. *Political Studies* 20 (4): 680-690.
- Asenbaum, Hans, Amanda Machin, Jean-Paul Gagnon, Diana Leong, Melissa Orlie og James Louis Smith (2023). The nonhuman condition: Radical democracy through new materialist lenses. *Contemporary Political Theory* 22: 584-615.
- Bennett, Jane (2005a). In parliament with things, pp. 133-148 i Lasse Thomassen og Lars Tønder (red.), *Radical democracy: Politics between abundance and lack*. Manchester: Manchester University Press.
- Bennett, Jane (2005b). The agency of assemblages and the North American blackout. *Public Culture* 17 (3): 445-465.

- Bennett, Jane (2010). *Vibrant matter: A political ecology of things*. Durham: Duke University Press.
- Boswell, John, Rikki Dean og Graham Smith (2023). Integrating citizen deliberation into climate governance: Lessons on robust design from six climate assemblies. *Public Administration* 101 (1): 182-200.
- Bubandt, Nils (2021). *Antropocæn: Historien om verden af i morgen*. København: DJØF Forlag.
- Büscher, Baum (2022). The nonhuman turn: Critical reflections on alienation, entanglement and nature under capitalism. *Dialogues in Human Geography* 12 (1): 54-73.
- Connolly, William E. (2017). *Facing the planetary: Entangled humanism and the politics of swarming*. Durham: Duke University Press.
- Crutzen, Paul og Eugene Stoermer (2000). The Anthropocene. *IGBP Newsletter*, The Royal Swedish Academy.
- Dahl, Robert A. (1989). *Democracy and its critics*. New Haven: Yale University Press.
- de Waal, Frans (2016). *Are we smart enough to know how smart animals are?* New York: W.W. Norton.
- Derrida, Jacques (1982). Sending: On representation. *Current French Philosophy* 42 (2): 294-326.
- Dryzek, John et al. (2019). The crisis of democracy and the science of deliberation. *Science* 363 (6432): 1144-1146.
- Dryzek, John og Hayley Stevenson (2011). Global democracy and earth system governance. *Ecological Economics* 70 (11): 1865-1874.
- Dryzek, John og Jonathan Pickering (2018). *The politics of the Anthropocene*. Oxford: Oxford University Press.
- Eckersley, Robyn (2006). Deliberative democracy, ecological representation, and risk: Toward a democracy of the affected, pp. 117-132 i Michael Seward (red.), *Democratic innovation: Deliberation, representation, and association*. London: Routledge.
- Eckersley, Robyn (2017). Geopolitical democracy in the Anthropocene. *Political Studies* 65 (4): 983-999.
- Ejsing, Mads (2021). *Approaching the edge: Towards a new materialist theory of democracy for the Anthropocene*. Institut for Statskundskab, Københavns Universitet.
- Ejsing, Mads, Adam Veng og Irina Papazu (2023). Green politics beyond the state: Radicalizing the democratic potentials of climate citizens' assemblies. *Climate Change* 176 (article 73).
- Ellersgaard, Christof, Anton Grau Larsen og Markus Bernsen (2015). *Magteliten: Hvordan 423 personer styrer landet*. København: Politikens Forlag.
- Elstub, Stephen og Oliver Escobar (2019). *Handbook of democratic innovation and governance*. Cheltenham: Edward Elgar.

- Gilbert, Scott F. (2020). Metaphors for a new body politic: Gaia as holobiont, pp. 75-88 i Bruno Latour, Simon Schaffer og Pasquale Gagliardi (red.), *A book of the body politic: Connecting biology, politics and social theory*. Venedig: Fondazione Giorgio Cini.
- Goodin, Robert E. og Gustaf Arrhenius (2024). Enfranchising all subjected: A reconstruction and a problematization. *Politics, Philosophy & Economics* 23 (2): 125-153.
- Haraway, Donna (2016). *Staying with the trouble: Making kin in the Chthulucene*. Durham: Duke University Press.
- Hobson, Kersty og Simon Niemeyer (2012). Public responses to climate change: The role of deliberation in building capacity for adaptive action. *Global Environmental Change* 21 (3): 957-971.
- Hornborg, Alf og Andreas Malm (2014). The geology of mankind? A critique of the Anthropocene narrative. *The Anthropocene Review* 1 (1): 62-69.
- Jensen, Ingrid Helene Brandt (2024). Ph.d.-afhandling om det danske klimaborger-ting. (Endnu ikke afsluttet.)
- Jensen, Ingrid Helene Brandt, Frederik Langkjær og Lars Tønder (2021). *Giv klima-borgertinget bedre rammer: baggrundnotat*. Institut for Statskundskab, Københavns Universitet.
- Jensen, Ingrid Helene Brandt, Frederik Langkjær og Lars Tønder (2023). *Notat om kobling og civilsamfund i Danmarks nationale klimaborger-ting*. Institut for Statskundskab, Københavns Universitet.
- Kosiara-Pedersen, Karina (2017). *Demokratiets ildsjæle: Partimedlemmer i Danmark*. København: DJØF Forlag.
- Landmore, Hélène (2020). *Open democracy: Reinventing popular rule for the twenty-first century*. Princeton: Princeton University Press.
- Latour, Bruno (1993). *We have never been modern*. Cambridge: Harvard University Press.
- Latour, Bruno (2017). *Facing Gaia: Eight lectures on the new climatic regime*. London: Polity.
- Lemke, Thomas (2018). An alternative model of politics? Prospects and problems of Jane Bennett's vital materialism. *Theory, Culture and Society* 35 (6): 31-54.
- Lindvall, Daniel og Mikael Karlson (2023). Exploring the democracy-climate nexus: A review of correlations between democracy and climate policy performance. *Climate Policy* 24 (1): 87-103.
- Machin, Amanda (2023). Democracy, agony, and rupture: A critique of climate citizens' assemblies. *Politische Vierteljahresschrift* 64: 845-864.
- Malm, Andreas (2016). *Fossil capitalism: The rise of steam power and roots of global warming*. London: Verso.

- McCarthy, Francine et al. (2023). *Anthropocene Working Group proposes Crawford Lake as GSSP candidate site of the Anthropocene series*. Max Planck Institute of Geanthropology.
- Milkoreit, Manjana (2023). Social tipping points everywhere? – Patterns and risks of overuse. *Wire's Climate Change* 14 (2): e813.
- Mulvad, Andreas og Benjamin Ask Popp-Madsen (2021). Sortition-infused democracy: Empowering citizens in the age of climate emergency. *Thesis Eleven* 167 (1): 77-98.
- Nash, Sarah Louise og Richard Steurer (2021). Climate change acts in Scotland, Austria, Denmark and Sweden: The role of discourse and deliberation. *Climate Policy* 21: 1-12.
- Pedersen, Ole Borbye (2019). *Magtfulde mikrober*. København: Politikens Forlag.
- Rawls, John (1993). *Political liberalism*. New York: Columbia Press.
- Reuchamps, Min, Julien Welp og Yanina Vrydagh (2023). *De Gruyter handbook of citizens' assemblies*. Berlin: de Gruyter.
- Rubow, Cecilie (2022). *Indendørs menneskets natur*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
- Saward, Michael (2010). *The representative claim*. Oxford: Oxford University Press.
- Schmitt, Carl (2007). *The concept of the political*. Expanded version. Chicago: University of Chicago Press.
- Shoshitaishvili, Boris (2021). Deep time and compressed time in the Anthropocene: New timescape and the value of cosmic storytelling. *The Anthropocene Review* 7 (2): 1-13.
- Smith, Graham (2009). *Democratic innovations: Designing institutions for citizen participation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Steffen, Will, Johan Rockström, Katherine Richardson og Hans Joachim Schellnhuber (2018). Trajectories of the earth system in the Anthropocene. *PNAS* 115 (33): 8252-8259.
- Tsing, Anna (2015). *The mushroom at the end of the world: On the possibility of life in capitalist ruins*. Princeton: Princeton University Press.
- Tønder, Lars (2020). *Om magt i den antropocæne tidsalder: En introduktion*. København: DJØF Forlag.
- Witze, Alexandre (2024). Geologists reject the Anthropocene as Earth's new epoch – after 15 years of debate. *Nature*, 6. marts.
- Wohlleben, Peter (2015). *The hidden lives of trees: What they feel, how they communicate: Discoveries from a secret world*. Vancouver: Greystone Books.

Anmeldelse

Dobbeltanmeldelse af Bruno Latour og Nikolaj Schultz, *Notat om den nye økologiske klasse* (København: Hans Reitzels Forlag, 2022. Oversat fra fransk: *Mémo sur la nouvelle classe écologique* af Torsten Andreasen) og Nikolaj Schultz, *Landsyge. En fortælling* (København: Gyldendal, 2023).

”De har en drøm ...”

Den anmassende klimakatastrofe byder på eksistentialontologiske rysteture og samfundsmæssig og politisk tvivlrådighed. Men heldigvis er en ny stolt og selvbevidst økologisk klasse ved at spire frem. Det hævder sociologerne Bruno Latour og Nikolaj Schultz. Alt må alt ændres radikalt. De ødelagte livsbetingelser på kloden må genskabes. Der er brug for nyt liv på en ny jord

Det er sjældent – jeg hvisker højt: alt for sjældent! – at moderne politologer og samfundsforskere tør at træde i karakter som politisk engagerede, normative og drømmende tænkere på den helt store klinge. Men det er der faktisk to højaktuelle sociologiske tænkere, der har mod på.

For at varme behørigt op under nærværende dobbeltanmeldelse får jeg en ubændig lyst til at tegne et idéhistorisk grundrids af den tradition, de to på én gang står på skuldrene af og bidrager til at forny.

Jesus prædikede næstekærlighed, stoikeren Seneca beskrev og besang sindsligevægten. Voltaire, Diderot og Kant satte deres lid til fornuft og oplysning. Hegel begrebsliggjorde åndsfilosofiens altomkalfatrende kraft som verdensfornuft. Kierkegaards eksistensteologi løftede det personlige trosforhold ud af det religiøst-institutionelle kompleks. Marx og Engels ønskede at bevidstgøre proletariatet og at omstyrte kapitalismen. Grundtvig ville gøre almuen til et stolt folk i nationens tjeneste. Heidegger hyldede den autentiske og ikketingsliggjorte væren. Sartre satte friheden og det eksistentielle valg i centrum. Ernst Bloch fastholdt håbets princip på togt gennem verdenshistorien. Martin Luther King havde en drøm om, at sorte og hvide engang ville holde hinanden i hånden. Marcuse og 68’erne ville vinke farvel til endimensionaliteten, frisætte begæret, eksperimentere med samlivsformerne og skabe nye samfund. Ulrich Beck og Peter Kemp bar ved til kosmopolitiske drømme om en verdensborgerlig fornuft.

Såvel kontrafaktisk som realpolitisk bliver Habermas aldrig træt af at værne om det bedre arguments ejendommelige tvangløse tvang. Agamben drømmer om, at det nøgne og værgeløse menneske kommer til liv og værdighed i et kommende samfund. Ole Fogh Kirkeby omfavner begivenhedens uudgrundelighed.

Donna Haraway ønsker, at de ledsagende arter får mere plads til at leve, og at de globale menneskemasser må besinde sig på at blive reduceret kraftigt i antal, hvis livet på planeten ikke skal forsvinde. Den nuværende midterregering holder hånden over landbrugets ret til at fortsætte med at producere ubæredygtigt, forurenende og klimabelastende. 7.100 fuldtidslandmænd sidder på 60 pct. af Danmarks areal og producerer 30 millioner grise årligt. Dertil kommer, at socialdemokraterne ønsker, at vi arbejder – til vi segner. *Arbeit macht frei* version 2.0.

To sjæle – én tanke

Hvad er det så, den just afdøde franske sociolog Bruno Latour (1947-2022) og hans kompagnon, den unge danske sociolog fra Københavns Universitet Nikolaj Schultz (f. 1990) drømmer om, og hvorfor skal de anmeldes på én gang?

Aktør-netværk-chefteoretiker Latour har i årevis drømt om at skabe et tingenes parlament, et udvidet politisk felt og et *res publica* for både humane og ikkehumane aktanter. Det er ikke kun mennesker, der skal repræsenteres politisk. Politiske beslutninger må tages om ikke af så på vegne af alt levende.

Schultz drømmer om, at de geosociale klasser træder i karakter og skaber beboelige rum for såvel mennesker som andre eksistenser. Han ønsker at gentænke klassekampen og at danne nye alliancer, der økologisk forsikrer de territorier, som de hidtidige udbytnings- og produktionsprocesser gradvist har ødelagt. Schultz' credo er, at produktionen må vige for reproduktionen – i praksis såvel som i teori (*Landsyge*, s. 85).

Begge ønsker de at give klimakampen og de modernitets- og væstkritiske økologiske bevægelser en retning. Målgruppen for de to akademikers skriblerier rækker fra Fridays for Future, Extinction Rebellion, økologiske landmænd, *green tech developers*, grønne partier og studenter- og ungdomsbevægelserne til alle mennesker, der er bekymrede over tingenes tilstand *around the globe*. Ambitionen er at give den vidtforgrene økologiske samfundskritik en fælles politisk retning.

Notat om den nye økologiske klasse

Latours og Schultz' lille fælles pamflet, *Notat om den nye økologiske klasse*, tager form af 76 §'er fordelt i ti korte kapitler. På forsiden står der: "Emne: Hvordan man skaber en stolt og selvbevidst økologisk klasse. Dato: Juni 2022. Til: Medlemmer af de økologiske partier samt deres nu- og fremtidige vælgere".

Hvor Marx og Engels skrev *Det kommunistiske manifest* (i 1848), en legendarisk og berygtet tekst, der indvarslede og begrebsliggjorde det revolutionære proletariats samfundsforandrende rolle, har de to sociologer hvæstet deres grøn-

ne fingre og forfattet et økologisk manifest, der ønsker at give miljøkampen et fornyet og solidt klasseteoretisk grundlag.

Lad os først se på sprogbrugen og grundtanken i værket for dernæst at servere en række kritiske bemærkninger og spørgsmål til det langt fra uforpligtende og tilfældigt nedgrifede *Notat*.

Sproget er visionært, fremtidsvarslende og forløsningsorienteret. Her er nogle markante eksempler: "Klassekampen bliver nu eksplicit til det, den altid har været, nemlig en indviklet samling *geosociale* konflikter, for hvilke økonomiseringens formatering ikke længere er velegnet, da den ikke formår at give plads til de *jordiske væsener* – inklusive mennesker" (§ 20). "Den økologiske klasse afviser alle anklager om at være 'reaktionær', eftersom den fornyer og *genbefolker* termerne 'territorie' og 'jord' med en mangfoldighed af levende væsener" (§ 25). "Vi er ikke længere mennesker i naturen, men levende væsener blandt andre levende væsener i fri udvikling med og mod os, og som alle deltager i en fælles *terraforming*" (§ 39). "Økonomiske interesser alene har aldrig været tilstrækkelige til at orientere sig i klassekampene, og præcis det samme gør sig gældende for 'økologiske interesser' alene. I hvert fald er det *hele kulturen*, man er nødt til at ruske op i" (§ 50).

Latour og Schultz ønsker at redefinere territorierne natur ved at genindskrive mennesket i ubestemt form flertal i naturen sammen med alle de andre forbundne arter. Vi er filtret sammen med og indgår i forbindelser med alt andet i universet, rækkende fra solens livgivende stråler og iltningens processers fotosyntese til bakterier og energiforbrugende stofskifteprocesser. Mennesket står ikke hævet over naturen og har ikke ret til at gøre den til en ren ressource for egen vindings skyld. I stedet gælder det om at indse og at respektere, at "naturen besidder os" (§ 31). Der må vinkes farvel til moderniseringsillusionerne til fordel for en besindelse på de *geosociale* muligheder for en gennemgribende økologisering af det menneskelige mellemværende med alt værende, proklamerer de to tænkere.

Dertil kommer, at jorden trænger ind i politikken. Forfatterne spår, at økologi kommer til at forandre politikens indhold og mål, og at økonomiseringens kortåndethed bliver rullet baglæns ud af historien. Den økologiske klasses horisont og virke overskrider også nationalstatens rum. "For den økologiske klasse er alle emner *geopolitiske*, og hvert emne nødvendiggør en omlægning af staternes jorderobringer" (§ 63). De trækker på Norbert Elias' civiliseringsbegreb, som de hævder må genoptages for at videreføre og fornuftiggøre civilisationen, mens de forsikrer læserne om, at den økologiske klasse er "*mere rationel* end de andre klasser" (§ 21; se også § 34 og § 75).

Latour og Schultz er forvisset om, at Elias' analyse af manerernes historie i civiliseringsprocessen (skrevet i 1939) kan realiseres i en ny version: "Grundpointen i Elias' udlægning af klassekonflikter er, at de begynder med ændringer i vaner og *manerer* – i smag og afsmag – før de udkrystalliserer sig i interessekonflikter". Opmuntrende finder de, at "simple diskussioner om at spise kød" – og man kan tilføje smagen for at spise økologiske grøntsager og mælkeprodukter og afsmagen for og udskamningen af hyppige flyrejser og benzinbiler – kan udvikle sig til "rigtige klassekonflikter" (§ 56). Som sagt er det de to forfatters budskab, at små kulturforandringer i hverdagslivet kan fortætte og sprede sig for senere at slå ud i lys lue som transformative og radikalt samfundsforandrende kræfter.

Med stort vovemed oplader de det fornyede civiliseringsprojekt med nærmest historiefilosofiske kræfter. Den nye økologiske klasse spiller en rolle som civiliserende kraftkilde på livets solside. Makkerparret har også en faible for at subjektgøre, dvs. kraft- og handlingstilskrive deres øko-yndlingsord: "Økologien er nemlig i færd med en generel udforskning af de livsbetingelser, som er blevet ødelagt af en ensidig besættelse af produktionen. Hvis den økologiske bevægelse skal kunne øge sin konsistens og autonomi, og hvis dette skal oversættes til en historisk slagkraft på linje med tidligere tiders, må den således anerkende, omfavne, forstå og på effektiv vis repræsentere sit projekt ved at samle alle disse konflikter i en handlingsmæssig enhed, der kan forstås af alle" (§ 4).

Der tegner sig et billede, hvori økonomitænkning og naturudnyttelse er for de få, mens økologi og planetar beboelighed derimod er for alle. Økologien udforsker, agerer, samler og virker også bag om ryggen på de aktører, der stadigvæk måtte hænge fast i den gamle verden. Alene det at kalde den fremspirende klasse for økologisk er nødvendigvis en "performativ" talehandling (§ 6), der næsten synes at få den til at blive det efter devisen: Sproget skaber, hvad det benævner.

Alligevel hældes der koldt vand i blodet, da de to sociologer afviser "den djævelske, falske frase 'Men hvor faren er, vokser det reddende' ... Intet vil redde os – især ikke faren. Om vi lykkes afhænger udelukkende af vores evne til at gribe de muligheder, der viser sig" (§ 34). Men de sidste ord i bogen inden den korte epiløg gentænder alligevel håbets gnist: "Som Paul Veyne bemærkede, er de store omvæltninger indimellem lige så enkle som den bevægelse, en sovende laver for at vende sig i sengen ..." (§ 76). Det betyder dog næppe, at den nye økologiske klasse vil komme sovende til sin eksistens, endsigte til sine politiske resultater.

Men problemet er ...

De har en drøm, og dagdrømmen serveres i en særegen stil. De to forfattere tilbyder en stærk fortælling og gentænker en række begreber, der ”kan sikre vores planets betingelser for beboelighed”, som der står på notatets bagsidecover. Men problemet er, at når den såkaldt nye økologiske klasse tager form af ”geosociale klasser” (jf. s. 5), så er det vigtigt at være opmærksom på, at de bestemt også kan vise sig at være bagstræberiske, klimakriseindifferente og decideret fjendtlige over for politiske tiltag til og visioner om at producere og leve mere bæredygtigt, end tilfældet er i dag. De geosociale klasser kan risikere at agere snæversynet territorie- og privilegieforsvarende – måske ligefrem rethaverisk og krigerisk. Jordbundstraditioner og *Heimat*-forestillinger forgår ikke så let.

Dertil kommer, at eksempelvis 50 pct. af den tyske befolkning til sammen kun besidder 0,6 pct. af den samlede nettoformue, hvorimod de 10 pct. rigeste besidder 50 pct. (von Kittlitz, 2023). Det betyder blandt andet, at en stor del af den tyske befolkning ikke ejer ret meget af den jord, der er i landet (de er nærmest *geo-løse*), og at de måske (derfor ...) er langt mere interesseret i at få styrket deres usikre privatøkonomi end i tænke sig selv om en del af en ny økologisk klasse.

Det må også pointeres, at de fleste miljøpolitiske og grønne stemmer, der både høres og afgives i Europa i dag, kommer fra og bor i de store byer – dvs. netop dér, hvor de ikke har de store chancer for at træde i karakter som geosociale klasser med et særligt kendskab til og/eller en varm glæde for et liv tæt på biodiversitetsrige økosystemer (Bauer et al., 2023).

Geosociale magtinteresser kan også spores så forskellige steder som blandt bosættterne på Vestbredden, i det rurale amerikanske bibelbælte i Midtvesten og blandt kinesiske silkevejsstrateger og jordopkøbere på det afrikanske kontinent. Ingen af disse kræfter – endsige verdens olieselskaber og mineejere eller skovhuggerne i Amazonas – står ligefrem i kø for at blive (gen)født som venligtsindede dele af en ny økologisk klasse.

Dertil kommer, at det kan undre en samfundsvidenskabeligt skolet læser, at de to sociologer ikke dvæler ved eller blotlægger de forhindringer, en kapitalistisk verdensorden er understøttet af. For det første vil den søge at vareliggøre den økologiske portefølje. Grønne produkter og et grønt forbrug truer ikke kapitalismens eksistens. Der tjenes masser af penge på solcelleanlæg, vindmøller og elbiler, på grønne markedsandele, økoteknologiske omstillingstiltag og greenwashing. For det andet drejer kapitalakkumulation sig om at udnytte naturen og udbytte det levende arbejde. For det tredje er kapitalismen på en og samme tid uhyre træg at danse med, en determineret interessant og en *survivor* med mindst ni liv (Larsen, 2012).

Landsyge

Schultz går solo i bogen *Landsyge. En fortælling*. Titlen på bogen fungerer ikke blot som en metaforisk neologisme til søsyge. Den er emblematiske for oplevelsen af, at livet på jorden udsætter eksistensen for dramatiske rystelser.

Hvor *Notat om den nye økologiske klasse* var en politisk pamflet, inviteres læseren nu helt ind i det solitære livs genvordigheder. Schultz kalder genren for et "autoetnografiktivt" essay (s. 101), baseret på egne oplevelser og rekonstrueret som en rejsedagbog, tilsat 66 slutnoter, spækket til randen med nymaterialistiske, filosofiske og litterære referencer samt klimakatastrofiske realdata om CO₂-udledninger, turiststrømme, menneskets mikrobiologiske udvekslinger med omverdenen under bevidsthedens radar, plastikforurening i havet, biodiversitetsforstyrrelser og svindende drikkevand på en fransk ø.

Der er hedebløge i Paris. Helt ulideligt varmt. Den urbane sauna udmatter Nikolaj Schultz, der beslutter sig for at flygte ud af storbyen til den lille ø Porquerolles i Middelhavet med sin ven Victor, hvis familie er den lykkelige ejer og "storforbruger" af en 12 meter lang mahognitræbåd.

Schultz' centralperspektiviske fortællerjag funderer over, hvad det vil sige at være et menneskeligt artsvæsen, der i stigende grad rystes i sin skrøbelige eksistentialontologiske urgrund af de uundslipelige klimatiske og økologiske ubalancer. Han føler, at han mangler et sprog for de erfaringer, han gør sig som forkælet vesterlænding, der har indset, at han selv er en del af problemet. Selvkritisk og handlingslammet, angrebet af kvalme og skyld skriver han: "Når jeg ikke kan sove, skyldes det, at jeg er blevet forvandlet til et underligt, monstrøst væsen, som jeg ikke er synderligt glad ved ... Jeg lever i et hus uden døre, og hinsides min trætte krops lemmer *forlænges* mit væsen, den efterlader spor, sætter fælder op og træder stier, som andre væsener tvinges til at rejse langs" (*Landsyge*, s. 14-15). De materielle omkostninger, hans frihed og det privilegerede moderne liv med giver ham, fylder ham med ubehag. "Eksistensen er blevet en tand mere kompliceret, den udfolder sig langs en ny geografi, der ikke skelner mellem det lokale og det globale, og den inkluderer en mangfoldighed af andre væsener ..." (s. 17-18). Som artsvæsen har hans bekvemme hverdagsliv og handlinger planetariske konsekvenser.

Ankomsten til øen og på vej mod "et fejlfrit stykke strand på den ideelle ø" (s. 44), placeret langt fra turismens hovedstrøg, møder han en kvinde, der er barnefødt på øen og altid har boet der. Hun beder ham venligt, men bestemt om at finde et andet sted at være. På øen indser han således, at der ikke findes en perfekt ø at flygte til. "Min flugt er blot en fiktion, der ikke kan stå virkelighedens prøve. Der findes simpelthen intet *uden for* disse problemer" (s. 47). Han martres af tanken om, at han var ved at tage øen fra hende, mase sig ind

på hendes territorie og bemægtige sig den jord, der har formet hendes identitet og selvforståelse.

Efter at have gennemspillet og kritiseret en række liberale frihedsforestillinger af positiv og negativ art, når han frem til, at friheden må "forankres i jordbunden og grundlægges med de forskellige jordlige væsener, jeg lever med og gennem, og forhandles med de jordlige entiteter, jeg krydser på min vej, og som stiller mig moralske dilemmaer og afkræver etiske handlinger" (s. 56). Senere møder han Laurent, der er en af øens gadebetjente. Han har meget at berette om "øens politiske økonomi" og hadkærlighedsforholdet til de ca. 15.000 turister, der hvert år frekventerer øen pr. færger og i luksuriøse yachter og lystbåde. Skraldet hober sig op, og larmen breder sig, mens mange på øen er blevet afhængige af at måtte tjene penge på turisterne.

Schultz konkluderer, at der må udvikles et sprog "til at beskrive den nye geosociale klassekamp for øens territoriale beboelsesbetingelser, som udfolder sig foran mine øjne og under mine fødder" (s. 80). Han er forvisset om, at de territoriale relationer, positioner og tilhørsforhold ikke alene kan forklares med udgangspunkt i de forskelligartede økonomiske interesser, men at øboerne har kollektive økologiske interesser i at ændre på tingenes mistrøstige tilstand. Der tegner sig en "ny klasstopografi" (s. 85), skriver han, mens han mærker de seismografiske rystelser.

Malerisk og syrligt skildres rigmændenes begyndende og usolidariske farvel til jordkloden: "Ja, kysten eroderer. Øen løber tør for vand, fiskene forsvinder, skovene brænder og øens beboere begræder deres tab, en ny slags pirater fryder sig på kajen, alt imens techmilliardærer flyver Tesla-biler rundt i det ydre rum. Jorden skælver under fødderne på os alle, nogle betaler prisen og ser deres land fordufte, mens andre lykkes med at flygte – i det mindste for en stund" (s. 90-91).

På sejlturen hjemad bliver han nærmest ét med bådens færd gennem vandmasserne. Den kyndige besætning, skibsskroget, sejlene og vinden kærtegner på sin vis hinanden. "Her er jeg et med problemerne" (s. 97), tænker han med afsæt i en række kropsfænomenologiske erfaringer af, hvordan der forhandles og udøves dømmekraft på den gængende båd.

Så selvom han uden tvivl også er ramt af søsyge, så er han forvisset om, at de landsyge landkrabber må lære noget af den delikate omgang med de forhåndenværende teknikaliteter, praktikaliteter og materialiteter, der byder sig til på søen. Formår man ikke at lytte til og respektere dem, så kæntrer man og risikerer at drukne. Med disse overførselsfilosofiske fra-sø-til-land-tanker om en gennemgribende ny konstitution af det geosociale landskab i skibsrejsens billede ebber bogen ud.

Ikke hverdagskost

Det er meget imponerende og bestemt ikke hverdagskost, at en dansk sociolog og ph.d.-studerende får oversat en bog til seks sprog og bliver interviewet i toneangivende internationale aviser.¹ Ej heller at bogomslaget til den danske version er plastret til med roser fra samtidens intellektuelle megastjerner. Således lyder den slovenske filosof Slavoj Žižeks hyldesterklæring: ”Hvis der findes én bog, som kan mobilisere os i den nødvendige kamp for miljøet, er det *Landsyge*. Bogen kombinerer på en unik måde den æstetiske fornøjelse ved afslappet læsning med det dybeste eksistentielle engagement.” Den indisk-amerikanske historiker Dipesh Chakrabarty følger trop med ordene: ”Hvordan heler man selvet i og efter Antropocænen? Denne bemærkelsesværdige, lille bog kan bruges som en inspirerende manual for den, som fordyber sig i det spørgsmål.”

Et par indvendinger på falderebet

Men på trods af disse internationale lovprisninger af den på mange måder medrivende og velskrevne samtidskritiske fortælling, den hudløst ærlige udstilling og demaskering af den liberale frihedsfiktion og den ætsende diagnose af destruktionspotentialiet i produktionsfundet er det alligevel som om, der er noget, der mangler at blive medtænkt. Det er mig en gåde, hvordan lokalistisk funderede geosociale klassers forsvar for de små territorier nogensinde skulle blive i stand til at matche – og måske ligefrem ad åre komme til at udfordre og i bedste fald tæmme og overskride – de globalt organiserede strømme af kapital, varer, penge og tegn.

Der savnes en verdensborgerlig fornuft og nogle begavede menneskemasser, der kan tænke og agere på andre skalaer end familien, lejligheden, vennerne, øen, egnen, byen og det enkelte land. Selvom slutnote 9 i *Landsyge* omtaler ”skalerbarhed”, så er det, som om Schultz og Latour aldrig rigtigt får drøftet realiserbarheden af deres drømme på makroskalaniveau, dvs. på det niveau, hvor økonomi og politik praktiseres. De forfalder til smagfulde mikro- og mesoserveringer.

Dertil kommer, at tilløbene til at gøre op med det, der opfattes som det exceptionelle menneske til fordel for de forbundne arters og tings politik, aldrig rigtigt bliver skrevet filosofisk igennem i de to bøger, der på mange måder ”bare” håber, at menneskene snart vil vågne op og undgå at ødelægge mere, end godt er ... for mennesket. Antropocentrismekritikken virker sært udfoldet.

Så hvad enten tandemparret notatskriver inden for manifestgenren, eller Schultz går ”autoetnografiktivt” solo, så løber begge værker ind i uløste problemer af såvel filosofisk, politisk som samfundsteoretisk art.

Begge værker er modernitetskritiske, og de maner til (selv)besindelse; men det virker ikke helt som om, de har sans for eller ønsker at indse, at det endnu stærkere tandempar, bestående af kapitalistisk vækstlogik og økonomiens primat over ”det politiske”, enten er fuldstændig ligeglad med grønne økologiske tanker eller kun har øje for, hvordan der hurtigst muligt kan kreeres innovative grønne teknologiske løsninger og konkurrencedygtige bæredygtighedsstrategier.

På den anden side er det bedre med drømmende, samfundskritiske sociologer end med servile samfundskonserverende dødbidere.

Note

1. Se fx Elisabeth von Thaddens interview med Nikolaj Schultz og omtale af Landkrankheit i *Die Zeit* under overskriften ”Wie geht’s dem Ich”, 16.7.2023.

Litteratur

Bauer, Jakob et al. (2023). Sag mir, wo du wohnst .... *Die Zeit*, 2.11.

Larsen, Steen Nepper (2012). Is capitalism dying out? *Ephemera* 4.

von Kittlitz, Alard (2023). Womit haben wir das verdient? *Die Zeit*, 2.11.

Steen Nepper Larsen
forfatter, kritiker og lektor
Afdelingen for Uddannelsesvidenskab
Campus Emdrup, DPU, Aarhus Universitet

Abstracts

Morten Greve and Carsten Bagge Laustsen

The long durée: A question of sustainability

In the Brundtland Commission's classic formulation, sustainability is defined as development that meets the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs. Essential to the definition is the emphasis on a long time frame – that we must also consider the possible life situation of future generations. The wording dates back to 1987, and the emphasis on sustainability has only become more relevant with the escalating climate crisis. Also politically. In the first part of the article, we discuss the meta-theoretical foundation of the concept of sustainability – namely the importance of our perception of nature and our time horizons. This discussion is linked to the notion of societal form and, more generally, the question of our modernity. In the second part of the article, we move towards an operational concept of sustainability. In this context, the article's contribution is to operationalize the concept of sustainability in five dimensions: First, and in a very general sense, it emphasizes the space-time dimension, where the spatial dimension is potentially global, and the temporal dimension potentially infinite. This is followed by four key aspects for defining the content of the concept: self-sustainability, systemic holism, precaution and resilience.

Keywords: sustainability, Anthropocene, covenant of nature, time horizons, self-preservation, holism, precaution, resilience

Andrea Hyldig and Stine Thidemann Faber

Men, masculinities and climate crisis: An international literature review

Men appear to be less engaged in the climate crisis and the green transition compared to women. In this article, we present a focused literature review of key studies within the field that attempt to explain this gender gap. The purpose of the article is twofold: to introduce and unpack the research field for those who are not familiar with it and to identify and explore the patterns, themes, and contradictions presented in the research literature to critically discuss their contributions.

Keywords: masculinities; green transition; climate change; gender norms

Carsten Bagge Laustsen

Enlightened false consciousness: Why climate consciousness is not followed by action

The climate crisis is one of the greatest challenges of our time. The vast majority of politicians agree – in Denmark and abroad – as does the majority of the population. Despite this, we are still lagging far behind the emission targets we ourselves have defined. To understand this, we need to look at barriers – both institutional and individual. This article focuses solely on the individual barriers and asks why climate awareness is not followed by climate action, i.e. a more climate-friendly lifestyle. The article focuses on the large middle group who neither deny the climate challenge (deniers) nor engage politically in the fight for change (activists). The article argues that this middle group is characterized by a state of "enlightened false consciousness". They are aware of the challenges and their own responsibilities but insist on living life as they always have. The problem is not knowledge, but action. The "false consciousness" manifests itself in our practice. First, the article focuses on the role of emotions in this and how to reduce cognitive dissonance through mechanisms of moral disengagement. This leads to a discussion of the psychosocial patterns that underpin our practice and not least our insistence on pleasure. And finally, to a discussion of how a green identity itself can be a way to legitimize one's passivity in relation to the climate issue.

Keywords: climate action, cognitive dissonance, moral decoupling, ideology, enlightened false consciousness

Lars Tønder

Citizens' climate assembly, sustainability, and democratic innovation in an Anthropocene world

The article contributes to research on sustainability at a time when humans and non-humans are more entangled than ever before. It focuses on the Danish national citizens' climate assembly, which on the one hand appears as a genuine renewal that puts climate first but on the other hand is subject to a human-centered perspective that risks undermining the possibility of sustainability for all. The article examines the tension between these two trends, starting from discussions about the Anthropocene and its significance for democracy and the political. The article is particularly interested in examining how democratic innovations as a citizens' climate assembly allow the non-human to speak – for example by including animals and plants in the deliberative process – and in

this way contribute to a real ecologicalization of democratic deliberation. The article compares this possibility with the results from the research project “Democratic Innovations in a Green Transition,” which over the past three years has closely followed the Danish Citizens’ Climate Assembly through qualitative and quantitative studies. The article uses the results of the studies as a prism for a more general problem: That climate policy is developed and decided through democratic-institutional frameworks that do not align with the changed human-nature relationship that prevails in an Anthropocene world.

Keywords: democracy, climate, the Anthropocene, citizens’ assembly, more-than-human, deliberation

Om forfatterne

Stine Thidemann Faber, lektor i sociologi, Institut for Sociologi og Socialt Arbejde, Aalborg Universitet. Er PI på det forskningsrådsfinansierede projekt Masculinities in Green Transition. Negotiating Gender Norms and Transforming Men's Practices (MANTRA), der løber fra 2023 til 2025. Hendes forskningsinteresser retter sig blandt andet mod køn, identiteter, hverdagsliv, social differentiering, klimabevidsthed samt familieliv og forældreskab.

E-mail: stf@socsci.aau.dk

Morten Greve, cand.scient.pol. fra Aarhus Universitet. Arbejder med kortlægninger, evalueringer, analyseopgaver m.m. som chefkonsulent i DEFACTUM, Region Midtjyllands forsknings- og konsulenthus.

E-mail: morten.greve@stab.rm.dk

Andrea Hyldig, psykolog fra Københavns Universitet. Ansat på Institut for Sociologi og Socialt Arbejde, Aalborg Universitet. Underviser i blandt andet miljø- og klimasociologi samt maskulinitetsteorier. Skriver ph.d.-afhandling i relation til projektet Masculinities in Green Transition. Negotiating Gender Norms and Transforming Men's Practices (MANTRA). Forsker i, hvordan hverdagspraksisser, normer, affekter, polarisering, køn, klasse og konflikt spiller ind i den grønne omstilling. E-mail: ajsh@socsci.aau.dk

Carsten Bagge Laustsen, ph.d. i statskundskab fra Københavns Universitet, lektor i politisk sociologi, Institut for Statskundskab, Aarhus Universitet. Forsker i politisk vold, politiske ideologier og sociologisk teori. E-mail: cbl@ps.au.dk

Lars Tønder, professor mso, Institut for Statskundskab, Københavns Universitet. Forsker i forholdet mellem demokrati og klimaforandringer og har igennem de seneste år bidraget til diskussioner om borgerinddragelse i den grønne omstilling. E-mail: lt@ifs.ku.dk